FALİH RIFKI ATAY

VAHDETTİN....FALİH RIFKI ATAY...VAH N....FALİH RIFKI ATAY...VAHDETTİN....FALİ

MUSTAFA KEMAL'İN AĞZINDAN VAHDETTİN

pozitif

Pozitif Yayınları / Sosyal Tarih Dizisi

Genel Yayın Yönetmeni	*S. Dursun Çimen*
Dizi Editörü	*Abdülaziz Biçkioğlu*
Dizgi	*Girişim Dizgi*
Tashih Redaksiyon	*Erhan Güngör*
Baskı	*Ayhan Matbaası*

Nisan 2006

© Falih Rıfkı ATAY – Pozitif Yayınları

POZİTİF YAYINLARI
Genel Dağıtım
ARTI
Tel : (0-212) 512 48 84
Fax: (0-212) 512 09 14

Falih Rıfkı Atay

Mustafa Kemal'in Ağzından Vahidettin

İSTANBUL
2005

ÖNSÖZ

İstanbul 19 Şubat 1955

Atatürk'ün ağzından birçok hâtıralar anlatılmaktadır. Kendisinin kaleminden çıkan tek hakikî vesika *Nutuk*, tek hakikî hâtıralar da 1926'da *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınlanmak üzere bana anlattıklarıdır.

İşte bu ciltte bunları bulacaksınız.

Sultan Hamid zamanı yetişen kafalı ve heyecanlı subayların çoğu gibi, Atatürk de askerlik kadar politika ile uğraştı. Genç bir kurmay subay iken Şam'a sürülmüştür. Oradan da Selanik'e gelerek, 1908 İhtilâli'nin hazırlayıcıları arasında, daha sonra İttihat ve Terakki Partisi'nin ilk faaliyetleri içinde bulunmuştur. Fakat daha o günlerde partinin asker ve sivil liderleri ile Mustafa Kemal'in bir türlü uyuşamadıklarını görüyoruz. Bu uyuşmazlık 1914 - 1918 Dünya Harbi'nin sonlarına kadar devam etti.

Şu var ki Mustafa Kemal hiçbir zaman partiden ve askerlikten ayrılıp, başka siyâsî cereyanlara katılmak hevesinde bulunmadı. İttihat ve Terakki de Mustafa Kemal'e esaslı siyâsî bir rol vermekten çekinmiştir. Arkadaşı Fethi Bey'in (Fethi Okyar) parti genel sekreterliği sırasında, onun yardımı ile bazı teşebbüslerde bulunmak istemişse de, İttihat ve Terakki, Fethi Bey'i Sofya Elçiliği ile tasfiye etti

ve Mustafa Kemal de onun ataşemiliteri olarak memleketten uzaklaştı.

1914 - 1918 Dünya Harbi, Mustafa Kemal, Sofya'da ataşemiliter iken başlamıştır. Elde bulunan bir mektuba göre, Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin Almanların safında bu savaşa katılmasının aleyhinde idi. Fakat memleket savaşa sürüklendiği zaman O da vazife istemiştir. Hâl tercümesinin herkesçe bilinen bu taraflarını, eserimizin başlangıcında tekrarlamayı faydalı bulmuyoruz.

İzmir'e giren Mareşal ve Gazi Mustafa Kemal, İzmir'de Yakup Kadri ile beni kabul ettiği vakit, anlatış kuvvetine hayran kalmıştım. Konuşma sanatını en iyi bilenlerden biri idi. Uzun yıllar, kendisi ile buluştukça, hemen bütün hâtıralarını dinlemek bahtiyarlığını kazanmış olanlardanım.

Her akşam iki saat O konuşur, ben not tutardım; ertesi gün bu notlara biraz düzen vererek okur, bir itirazı yoksa yayınlardık.

Hâtıralar üç kısım olacaktı; Dünya Harbi'ne ait olanlar, Mütâreke sırasında İstanbul'daki faaliyetlerine ait olanlar, nihayet Kuvâyı Milliye devrine ait olanlar!

İlk yazı, 1926 Mart'ının 13'ünde çıktı. Otuz iki parçalık bu seride Mustafa Kemal, savaş politikası hakkındaki tenkitlerini, gerek Türk gerek Alman kumandanları ile münâkaşalarını, Vahideddin'le beraber, Kayzer'in genel karargâhına gidişini, ateşkes şartları üzerine Sadrâzâm İzzet Paşa ile Adana'dan telgraflaşmalarını hikâye eder. Hâtıralarda birçok isimler geçtiğinden ve bu isimler arasında yabancı devlet reisleri de bulunduğu için, bu yazıların içeride ve dışarda yankılar uyandırmamasına ihtimal yoktu. Hükümetin ricası üzerine Mustafa Kemal, birinci kısmın sonunda hâtıralarını kesti. Fakat biz Samsun'a çıkıncaya kadar geçen hâdiseler hakkında notlarımızı tamamlamıştık.

Mustafa Kemal, Kuvâyı Milliye ve Cumhuriyet tarihlerine kaynaklık etmek üzere meşhur *Nutuk*'unu yazmıştır. *Nutuk*, kendisinin Samsun'a ayak basması ile başlamaktadır. Bizim elimizde bulunan notlar ise ateşkes esnasında Adana'dan İstanbul'a gelişi ile Samsun'a ayak basışı arasındaki devrin hâtıralarıdır. Mustafa Kemal'i İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya gelmeye ve Türk tarihinin başlıca büyük hareketlerinden birine başlatmaya sevk eden sebepler, bu hâtıralardan anlaşılmaktadır.

Rahmetlinin yüksek hâtırası etrafında herhangi bir şahsî münâkaşayı önlemek için dedikoduya meydan verecek ve tarih bakımından ciddi bir değeri olmayan parçaları ayırdım ve özel adların bir kısmı yerine işaretler kullandım.

Şanlı kahramanın hâtırası önünde bir daha eğilirim.

Falih Rıfkı Atay

ATATÜRK, SÖZÜ 1914 BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'YLE AÇTI

Ben Genel Harb'in müttefiklerimiz için iyi netice vereceğine itimat etmiyordum; fakat emrivâkiden sonra bulunduğum cephelerde savaşı başarıya ulaştırmaya çalıştım. Diğer cephelerde ise sanki aksine bir durum söz konusuydu. Başkumandan yardımcısı her hareketinde bir ordu mahvederdi. Sarıkamış'ta olduğu gibi... O ve arkadaşları zaten daha evvel Türk milletini ve ordusunu gayri tabii bir duruma sokmuşlardı. Bu gayri tabii durum dolayısıyla, ordunun yabancı bir askerî heyetini eleştirmek istemem. Asıl eleştiriyi hak edenler, tabiatıyla bizim devlet reisimiz ve bilhassa devlet adamlarımızdır.

Türk ordusunun âciz ve kabiliyetsiz olduğu kanaatiyle, o heyeti, ayaklarına kadar giderek ve rica ederek memleketimize davet eden onlardı. Bu heyete Türk milletinin kabiliyetsizliğinden ve beceriksizliğinden açık sûretle bahsedilmiş, kendilerine adeta gelip bizi adam etmeleri teklif olunmuştur. Böyle bir müracaat üzerine gelen bu heyet, içine girdiği çevreyi ve o çevreye hâkim olanları âciz, hatta haysiyetsiz telakki ederse mazur görülebilir.

Ben ordunun kayıtsız şartsız, bütün sırlarıyla Alman askerî heyetine teslim edilmesinden çok üzgündüm. Daha karar verilmezden evvel, tesadüfen bu durumdan haberdar olduğum vakit, sesimin erişebileceği makama kadar itiraz-

larda bulunmayı vazife saymıştım. İtirazlarıma hiç kimse cevap vermedi, cevap vermeye lüzum dahi görmedi.

Yalnız bu münasebetle bu zemin üzerinde görüş alışverişinde bulunduğum dostlarımdan biri -ki o zaman Erkânı Harbiye-i Umumiye'de (Genelkurmay Başkanlığı'nda) en yüksek makamlardan birini işgal ediyordu- bana güya son derece samimi davranarak dedi ki:

— "Arkadaş bizim tecrübemiz senden çoktur; gerçi seni duygusallığa ve hayalciliğe yönelten şey memleket ve milletine aşkındır. Ama düşünmüyorsun ki, bu memleket ve halk senin harâretli aşkına zannettiğin kadar lâyık mıdır? Bizim başımızda pek büyük adamlar var: Sen henüz onlarla konuşmamış, onların deneyimli nazarlarına bakışlarını yöneltmemiş ve memleketin her tarafındaki başarılarının sırlarını anlayamamışsın. Eğer bir defa kendileriyle görüşsen, aynı fikirleri kabul etmekte bizden daha ileri gideceğine şüphe yoktur."

Kimlerden bahsedilmek istenildiğini pekâlâ anlamıştım; fakat teyit ettirmeye lüzum görmedim. Büyük bir hata içinde bulunduklarını söylemekle yetindim. Genel Harp'te (Birinci Dünya Savaşı) vefât eden muhâtabım, o zaman kendini yüksek hayallerin fâili gibi tasavvur etmekten kaynaklanan bir heyecan içinde idi, diyordu ki:

— Kemal, Kemal, bizi rahat bırak! Sonra vicdânen sorumlu olursun. Biz öyle şeyler yapacağız ki, neticesinde sen de memnun olacaksın, dünya da hayretler içinde kalacaktır.

Çok güzel konuşan ve müstear isimle *Tanin*'de yazı yazan muhâtabıma ehemmiyet verenler çoktu; ben ise bu çok samimi, çok vatanperverce ve hayalperestçe sözlerden üzüntü duymadım; fakat ne söylersem bütün sözlerimin muhâtapsız kalacağına kanaat ederek susmayı ve düşünme-

yi tercih ettim. Yalnız bu diyaloğa kısa bir cümle ilâve etmekten kendimi alamadım:

— Evet, çok şeyler yapacaksınız; fakat yapacağınız şeyler korkarım ki, memleketi çıkılmaz bir girdaba sokmaktan başka bir şeye yaramayacaktır. Eğer ben benim gibi düşünenler o gün hayatta bulunursak, sizin bugünkü sözlerinizi takdirle yâd etmeyeceğiz. Temenni ederim ki, bizi içinden çıkılmaz zorluklar içinde terk etmeyesiniz.

Muhâtabım, sözlerimdeki ciddiyeti ve samimiyeti anlamamış görünerek; "Merak etme kardeşim!" dedi.

Bu zât arkadaşları içinde en çok konuşabilen, en çok münâkaşa edebilen ve zekâsına en çok güvenenlerden biriydi. Diğerleriyle de aynı konular üzerinde konuşmamış ve serbest münâkaşalarda bulunmamış değilim. On'ar, uzun görüşmektense büyük bir devlet adamı vaziyeti takınıp, emsalsiz bir devrimci ruh sâhibi olduklarını imâ ederek ve bilhassa ince diplomatik ve mâhir politikacılık sanatlarına güvenerek, o zamanın bilinen tabiriyle atlatmayı tercih etmişlerdir. Bunda başarılı olduklarından emin idiler. Farkında değillerdi ki kendilerini derin bir merhamet hissiyle dinliyordum. Zavallı Talât Paşa! Kendisinin bir çapkın Ermeni kurşunuyla Berlin sokaklarında yere serildiğini işittiğim zaman ne kadar üzülmüştüm. Sadrâzâm olduğu günlerden birinde Sadâret makamında kendisine bazı hayatî meselelerden bahsetmiştim. Verdiği cevaplarla beni güzelce atlattığına kâni olmuş, hatta bu memnuniyetini bir saat sonra bir araya geldiği yakın bir arkadaşıma anlatmıştı. Fakat iki gün sonra kendini telâşa düşüren bir vaziyet oluşması üzerine beni gece yarısında evine davet ederek, çare ve tedbir sormak lüzumunu hissetti. O gece telaşlı Sadrâzâm'ın meclisinde aynı arkadaşım da hazırdı, şu sözleri söylemekle kendimi teselli ettim.

— Benden fikir ve mütâlaa soruyorsunuz, söylemekte mazurum. Çünkü ben size daha üç gün evvel hayatî bir me-

sele hakkında fikir ve mütâlaamı söylemiştim. Siz ise beni atlattığınız kanısına kapılmış, hatta sevindiğinizi göstermiştiniz.

— Asla! dedi.

— Söylediğiniz zât yanınızda oturuyor, dedim.

OSMANLI HÜKÜMET ADAMI

O devrin psikolojik durumu anlatmak için "Ricâl-i Osmâniye"den diğer büyük birisini de bu vesile ile anayım.

Arıburnu'nu, Anafartalar'ı yapmış bir kumandandım. Zannediyordum ki memlekete bir hizmette bulunmuştum. Bilâhare dost düşman herkesin kişisel görüşü de benim bu zannımı teyit etti. O hareketle bilhassa pâyi-tahtı (İstanbul'u) kurtarmıştım. İnsanlık hâli, bu nâçiz hizmeti ifâ etmiş olmaktan memnun olabileceğini tahmin ettiğim önemli Osmanlı yöneticilerini ziyaret ediyordum. İlim, fen, sanat ve hâdiseler itibariyle, memleketim için ve milletimin söz konusu edilmesi gereken hayat ve memâtı için düşüncelerim vardı. Başta bulunanlara onları söylemek istiyordum. Hariciye Nâzırı (Dışişleri Bakanı) muhteremini de görmek ve kendisiyle görüşmek faydalı olur inancına saptım. Bakanlığın bir müsteşar yardımcısı vardı. Sofya elçiliğinden tanırdım: Halil Bey... Evvela bu güzel kalpli adamı makamında buldum; Nâzır (bakan) beyefendiye, kendilerini ziyaret için geldiğimi söylemesini ricâ ettim. Beklememi söylediler. Bir müddet bekledim. Fakat beklemem epey uzun sürdü. Bu sürede muhterem Nâzır bey çok enteresan ziyaretçileri kabul etmekle meşguldü. Farkına vardım ki, ben geldikten ve haber verildikten sonra gelmiş olanlar dahi Nâzır bey tarafından kabul olunmaktadır. Canım sıkılmadı değil, müsteşar yardımcısına:

— Beyefendi hazretleri galiba beni unuttular, dedim.

Müsteşar yardımcısı benim beklediğimi tekrar hatırlattı.

— Beklesin!... diye buyurmuş. Sükûnetle muâvin beyin yanına oturdum. Kendisine dedim ki:

— Sizin nâzırınız bütün zamanını böyle manasız ziyaretleri kabul etmekle mi geçirir?

Terbiyeli ve iyi huylu olan muhâtabım cevap vermedi. Bir aralık Nâzır beyefendinin bürosunu salonla birleştiren kapı açıldı ve bir odacı:

— Buyurun efendim, dedi.

Müsteşar yardımcısı ciddi bir konu üzerinde konuşuyordum:

— Nedir o? dedim.

Odacı:

— Nâzır beyefendi hazretleri sizi kabul buyuracaklar, cevabını verdi.

— Beklesinler! dedim.

Gerçekten de müsteşar yardımcısı ile olan konuşmamızın biraz uzatılmış safhasının bitmesine kadar nâzır beyefendinin davetine icâbet edemedim.

Nâzır beyefendinin muhteşem bürosuna girdiğim vakit, kendisi beni ayakta ve iltifatla kabul etti ve bana askerî durumun, dâhilî durumun, genel siyâsî durumun çok parlak olduğundan parlak bir lisanla bahsetti. Nezâketen teşekkür ettim. Yalnız bazı düşüncelerimi söyleyip söyleyemeyeceğimi sordum.

— Hay hay efendim, dedi.

Dedim ki:

— Ben vaziyeti hiç de sizin gördüğünüz gibi görmüyorum. Genel durumumuzun sizin izah ettiğiniz gibi olmasını çok temenni ederdim. Fakat ben en çetin ve en müşkül netice alınabilen bir savaş alanında ve o alanın kumandanı olarak İstanbul'a geliyorum. Eğer lütfeder de beni bir saniye dinlerseniz minnettar olurum.

— Lütfen efendim, buyurdular; devam ettim:

— Beyefendi, vaziyet sizin gördüğünüz gibi parlak değildir. Siz ki devletin idârî sorumluluklarından bir kısmını üzerinize almış bir zâtsınız; eğer şunun bunun ifâdesine itimat ederek siyaset yapmakta devam ederseniz, mevcut tehlike genel tahminin de üstünde olur.

Pek ciddi bir âmir tavrı takınarak cevap verdi: "Beyefendi, ne demek istediğinizi anlayamadım."

Alçakgönüllü bir dille izah ettim:

— Memleket ve her şey mahvolmak üzeredir: Siz bunu henüz fark etmediğinizi söylüyorsunuz. Estağfirullah, böyle demeyin! Siz her şeyi biliyorsunuz da beni yabancı ve acemi bir adam telakki ederek, bu acı hakîkatler üzerinde benimle açık konuşmaktan kaçınıyorsunuz. Muktedir bir nâzıra yaraşan da budur. Fakat ben, her şeyi konuşabileceğiniz bir adamım. Müsaade buyurunuz, beyan edeceğimiz fikirler aramızda kalacaktır. Sizi diğer noktada aydınlatayım. Hakîkati konuşmaktan korkmayınız. Hakîkat sizin dedikleriniz değil, benim dediklerimdir.

Çok sert ve ciddi tavırla şöyle karşılık verdi:

— Kumandan bey! Biz size hürmet ettik; çünkü bize dediler ki, Arıburnu ve Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal hizmet etti; bunun için zâtıâlinizi iyi karşılamak istemiştim. Fakat bugün, bana bahsettiğiniz şeylerin başka manada olduğunu hisseder gibi oluyorum. Beyefendi, bu konuların ve eleştirilerin makam ve muhâtabı ben değilim. Ben ordu başkumandanına, onun kurmaylarına, büyük bakanlar kurulu ile beraber derin ve sarsılmaz itimat taşıyan bir nâzırım. Sizin tereddütleriniz olabilir; sizin vâkıf olmadığınız hakîkatler bulunabilir. Ben size bunları izah etmekte mazurum. Eğer siz buraya şüphe ve tereddütlerinizi gidermek için gelmişseniz, yanlış yere geldiğinizi ihtar etmek mecburiyetindeyim. Başkumandanlığa ve Genelkurmay'a müracaat ediniz; hiç şüphe etmem ki orada sizi lüzumu ka-

dar, ihtiyacınız kadar aydınlatmaya muktedir şahıslar vardır.

— Bana yol göstermek nezâketinde bulunduğunuz için size teşekkür ederim. Yalnız müsaadenizle şunu arz edeyim ki, evvela ben Türk ordusunun yabancısı bir adam değilim; ben ordu ile küçük zâbitlikten beri derinden temasta bulunan bir askerim. Ben olayların sevki ile ordunun içinde zâbit, nihayet kumandan olarak iş görmüş ve zannıma göre muvaffak olmuş bir kumandanım. Türk ordusunu, onun fazîletini, kıymetini ve bu ordu ile neler yapılabileceğini bizim kadar anlayan az olmuştur. Beni acemi bir subay, tesadüfle kumandan olmuş bir adam gibi gördüğünüz için üzgünüm. Bununla beraber sizi mazur görüyorum; zira bütün hayatınızda, hatta şimdiki mühim siyâsî vaziyetinizde henüz hakîkatle temas etmiş bir zât değilsiniz. Bana tavsiye ettiğiniz şeyi yapamam. Başkumandanlık vekâletine ve Genelkurmay'a müracaat etmek, tereddütlerimi orada gidermek... Beyefendi; farkında değilmisiniz ki artık bu memleketin millî bir Genelkurmayı vardır, o da Alman Genelkurmayıdır. Türk ordusunda ilk icraatı olarak da benim gibi asî bir askeri atmak kararına vardı, beni o heyete mi gönderiyorsunuz?

Birkaç gün sonra işittim. Bu nâzır beyefendi, beni bakanlar kuruluna şikâyet etmiş, hatta cezalandırılmamı istemiş; kahkaha ile güldüm. Evet o zaman herhangi bir Mustafa Kemal, böyle içi dışı çürümüş, soysuzlaşmış bir sülâlenin ismi padişah olan reisine arkasını vererek kendini kuvvetli zanneden bu heyet tarafından kolaylıkla cezalandırılabilir anlayışı genel idi. Fakat ben, başı ve nihayeti malum olmayan, kimi kendini dahi, kimi kendini diktatör, kimi kendini doktor farzeden bu adamların naçiz Mustafa Kemal'e bir şey yapamayacaklarından emindim. Bir şey yapabilirlerdi. O da, o gün hâkim oldukları süngüye ve in-

san dışılığa dayanarak Mustafa Kemal'i yakalamak ve asmaktı. Halbuki o gün idamımın bütün millet arasında duyulmasını nimet sayardım. Onlar buna cesaret edememişlerdir. Niçin? Zannederim ki, yapabileceklerine emin olamadıklarından!..

Kendi münâsebetsiz emellerini tatbik etmeye uğraşmaktan başka kusuru olmayan bir Yakup Cemil'i asmak için bile ne kadar korku ve heyecan geçirmişlerdi.

nim yanıma getirmesini emrettim. Doktor geldi. Bütün hikâyeyi anlattı: "İstanbul'da kalamazdım, kalamadım. Çünkü beni de asacaklar." dedi.

Ben genel durumu düşünerek, adam astırmanın çok fena olduğunu anladım. Adam asmamaları için fiilî bir ihtarda bulunmak istedim. Bu ihtârı, gayrı resmî bana iltica eden doktoru muhâfaza ettiğimi en büyük makama bildirmekle yaptım.

Yalnız şunu söyleyeyim ki, Yakup Cemil'in hareketini doğru bulmamıştım. Hatta o sırada bana bağlı tümenlerden birine tayin olunan bir kumandanla konuşurken, kendisine İstanbul'daki faciadan bahsederek:

— Yakup Cemil asılmış... Sebebi de; Mustafa Kemal harbiye nâzırı ve başkumandan vekili olmadıkça kurtuluş yoktur, demiş. Sana bir şey söyleyeyim; bu adam faraza muvaffak olsaydı ve ben işitseydim ki Yakup Cemil İstanbul'da, Mustafa Kemal harbiye nâzırı ve başkumandan vekili olsun diye isyan etmiş ve muvaffak olmuş, benim bunu kabule tenezzül edeceğimi tasavvur edebilir misin? Evet vaziyeti derhal kabul ederim; fakat İstanbul'a gidip Yakup Cemil'i cezalandırmak suretiyle... Eğer ben onun gibilerin tavsiyesiyle iktidara gelecek bir adamsam, adam değilim!

Her türlü sonuçlarını evvelden kabul ederek usûl ve teâmül dışı denebilir ki, biraz isyankâr bir şekilde, kendi kendimi ordu kumandanlığından af ve hatta vekilimi de bizzat tayin ederek (Kolordu kumandanlarından Ali Rıza Paşa idi) vazifeme son verdim ve bu emrivakii büyük makamlara bildirdim. Beni bu hareketten vazgeçirmek için General Falkenhein özel bir mektupla, başkumandanlık vekâleti ve bu durumla ilgilenen dördüncü ordu kumandanım hayırhah ve dostâne aracılıkta bulundular. Bu hal, hakîkatin hâlâ bu şahıslar ve makamlar tarafından ne kadar anlaşılmamış olduğunu, yahut anlaşılmış ise hakîkati saklamak için ne hazin şartlar ve mecburiyetler içinde kalmış olduklarını gösterdiğinden; beni, ancak tesirlerimi daha şiddetli ifâdeye sevk etti. Nihayet bu istifamın, yüce makamlara ve belki bütün millete anlatmak istediğim hakikî manasını gözden kaçırmak ve kumandanlıktan alelade bir sebeple çekilmiş olduğumu yaymak için, beni merkezi Diyarbakır'da bulunan eski orduma, İkinci Ordu Kumandanlığı'na tayin ettiler. Görünür bazı mazeretler göstererek onu da reddettim. Kuvvetle üzerinde durduğum feci "vaziyet"i, basit işlerdenmiş gibi saydıklarını gösterir bir hareketle, "bir ay kadar süreyle izinli olduğumu" bildirdiler.

— Burada hatırıma gelen hazin bir noktayı da, ilgilenirseniz işaret edeyim: Ben Halep'te mevki ve vazifeme nihayet veren bu teşebbüste bulunduğum ve en son teklif olunan İkinci Ordu Kumandanlığı'nı da reddettiğim sırada, Halep'ten İstanbul'a gitmek için tren ücreti verecek kadar param olmadığını bilmiyormuşum.

Vakıa, Yıldırım Ordusu kumandanlığını üstüme alıp İstanbul'dan Halep'e hareket ettiğim günün gecesiydi. Falkenhein tarafından bana bazı şeyler gönderildiği söylendi: O "şey"lerin, kendilerini kabul ettiğim odaya nakledilmesini emrettim. Salon kapısının yanına ufacık sandıklar istif

edildi.

"Bunlar nedir?" dedim.

Alman subayı dedi ki: —İstanbul'dan ayrılıyorsunuz, Mareşal Falkenhein tarafından bir miktar altın gönderilmiştir.

Kimseye hiçbir ihtiyacımdan bahsetmemiştim; fakat zannettim ki Mareşal bu parayı ordunun ihtiyacına sarfedilmek üzere göndermiştir. Onun için tercümanlık eden Türk subayına dedim ki:

— Bu sandıklar bana yanlış geldi, ordunun levâzım reisine gönderilmesi lazımdı; benim için fazla külfettir.

Muhâtabım sözlerimi Alman subayına nakletti: Subay derhal:

— Efendim o da başka! dedi.

Bizim subayımıza: — Paranın miktarını bu subaydan öğren, huzurunda alındığına dair bir senet yaz, ver, imza edeyim, dedim.

Bu zât emrimi yaptı, fakat subay imzalı senedi kabul etmek istemedi, tekrar:

— Bu subay bilmiyor, dedim; senedi alsın ve Mareşal'e versin ve siz de bu paraları gelip alması için levâzım reisine haber gönderiniz.

Tabii iş böyle devam etti.

Bu sandıklar ve içindekiler, ordunun levâzım başkanlığında ve benim bunlara karşılık verdiğim senet de Falkenhein'in gizli dosyasında birkaç ay beklemede kaldılar. İşte yukarıda söylediğim üzere, Yedinci Ordu Kumandanlığı'ndan kendimi affettikten sonra, kumandanlığa vekil tayin ettiğim Ali Rıza Paşa'ya bu sandıkları teslim ettim ve kendisinden aldığım senedi o vakit yaverlerim bulunan Cevat Abbas (Gürer, Bolu milletvekili) ve Salih (Bozok) beylere vererek, kendilerine şu emri verdim:

— Hemen Falkenhein'in karargâhına gideceksiniz,

bizzat kendisini görüp bu senedi vereceksiniz ve benim kendi nezdinde bulunan senedimi alacaksınız.

Yaverlerim bizzat Falkenhein'i görmek hususunda biraz zorluk çekmekle beraber emirlerimi harfiyyen yapmışlar. Biraz sonra yanıma gelerek dediler ki:

— Mareşal Falkenhein, size böyle bir para vermiş olduğunu hatırlamıyor ve bu para için sizin imzanızı taşıyan hiçbir vesîkanın kendisinde mevcut olduğunu bilmiyor, binaenaleyh Ali Rıza Paşa imzalı senedi de kabul etmiyor.

Tekrar yaverlerime dedim ki:

— Şimdi size çok ciddi emrediyorum. İkiniz tekrar Falkenhein'ın odasına gireceksiniz ve şöyle diyeceksiniz: "Verdiğiniz altınlar olduğu gibi saklanmaktadır. Buna karşılık size senet verilmiştir. Senet olmadığını iddia etmek, altınların mevcûdiyetini değiştiremez. Vesîkayı kaybetmiş olabilirsiniz, o halde verdiğiniz altınları size iâde edeceğiz; aldığınıza dair bize vesîka veriniz. Bizi buraya gönderen kumandanın altın karşılığı memleket menfaatleri hakkında müsâmaha gösterecek insanlardan olmadığını çoktan öğrenmeliydiniz. Hâlâ bunda tereddüdünüz varsa, kumandanımız bunu size ve kamuoyuna daha başka şekillerde de ispat edebilir. Paralarınız duruyor, fakat bu paralardan daha çok kıymetli olan 'Mustafa Kemal' imzası sizde kalamaz." Olumlu bir netice almadıkça da karşıma gelmeyeceksiniz.

Emir verdiğim arkadaşlar grup kumandanı Falkenhein'i tanıyan adamlar değildi; fakat beni çok iyi tanıyorlardı. Onun için bir saat sonra Falkenhein'ın elinden benim imzamı taşıyan kâğıt parçasını alıp dönmüşlerdi. Kolayca tahmin etmek mümkündür ki, Mareşal Falkenhein beni, belki benden başka birçoklarını, böyle sandıklarla altın vererek gaflete düşürmek istiyordu!

— Bıraktığım noktaya geliyorum: Evet, Halep'ten İs-

tanbul'a gitmek için tren ücreti verecek param olmadığının farkında değilmişim, yalnız beş-on atım ve kısrağım vardı; zamanla edinilmiş, yetiştirilmiş cins atlar ve kısraklar. Sâlih'i çağırdım ve:

— Bu atlardan birkaçını satın da İstanbul'a gidebilelim, dedim.

Bu alım satım neticesini beklerken, Halep'te bir âile yanında misafir bulunuyordum. Fakat benim en güzel atlarımı pazarda satın alan bir tek adam çıkmamıştı. Hayret ettim, halbuki hayret edilecek bir şey yoktu. Subaylarımızın mâlî kuvvetlerine güvenilemezdi. Halep'in zenginleri ata ve kısrağa meraklı iseler de, seferberlik içinde olduğumuzdan bunların ellerinde bulunan hayvanları ordu alacaktı.

Bizim yegâne servetimiz olan atlardan da ümidimizi kestik.

Fakat takip ettiğimiz dava ve gösterdiğimiz direnç, bu kadar parasız olduğumuzu belki zannettirmezdi. Bunu niçin söylüyorum, biliyor musunuz? Bir gün aynı Halep şehrinde çok büyük, tanınmış bir kumandanla hasbihâl ediyordum. Benim bütün fikirlerime katılarak:

— Ne yapmak lazımdır? dedi.

— Hiçbir şey yapamazsınız, hiç olmazsa istifâ ediniz, dedim.

Muhâtabım gözyaşlarıyla teyid ettiği fikrî ve hissî iştirâkinden sonra, bana dedi ki:

— Yapamam, çünkü kendim ve çok sevdiğim evlatlarım için dayanak noktam yok.

Hatırladığıma göre şu cevabı verdim:

— Efendim, söz konusu olan koca bir Türk milletinin hayat ve memâtıdır. Mahvolan budur ve buna emin olduğunuzu gözyaşınızla gösteriyorsunuz, bu hayat ve ölüm manzarası karşısında hususî düşünceleri ve endişeleri akla ge-

tirmemek gerekir.

O tarihte vaziyeti ve sözü, kamuoyu üzerinde etkili olacağına şüphe etmediğim bu zâtın harekete gelmesini çok bekledim.

Atlar ve kısraklarımızın pazarda satılamamış olduğunu söylemiştik; o sıralarda Dördüncü Ordu'nun kumandanı bana Halep'te yetişti. Çok şeyler konuştuk. Ortak kararlar vermiş olduğumuz zannına kapıldım. Bu safhaları anlatmak uzun olur; bu da ayrı bir tasvir. Fakat merhum Cemal Paşa'nın bana ayrıca bir muhabbet ve bağlılığı olduğunu zikretmek de vazifemdir. Ben Cemal Paşa'yı Cemal Paşa olduktan sonra tanımış değildim; aynı şekilde Cemal Paşa da Mustafa Kemal'i, kendisiyle Halep'te konuşan ordu kumandanı Mustafa Kemal olarak bulduktan sonra tanımış değildi.

İSTANBUL'DA

— At ve kısraklarımın satılmamış olduğunu söylemiştim. Halep'te Cemal Paşa merhumla birçok ciddi konu üzerinde münâkaşadan sonra, şu basit konuşma cereyan etti:

— Cemal Paşa, benim bazı cins at ve kısraklarım var. Bunları satmak ihtiyacındayım; tâlip bulamadım. Siz buranın eski kumandanısınız, bana bir yol gösterir misiniz?

— At ve kısraklarınızı evvela veterinerlerime muâyene ettireyim.

— Diyarbakır'da iken Avusturyalılar, bu atlarla kısrakların mühim bir servet olduğunu söylediler, kıymetlerinden şüphe etmiyorum; bununla beraber öyle yapınız.

Cemal Paşa hepsi için iki bin altın teklif etti... Kabul ettim ve bu sûretle İstanbul'a hareket ettik.

Bir gün İstanbul'da Bahriye Müsteşarı Vasıf Paşa'dan bir tezkere aldım. Bu tezkereye raptedilmiş olan "Cemal Paşa" imzalı telgrafın içeriği şu idi: "Hayvanlarınızı beş bin liraya sattım; sizden çok ucuz almışım, üç bin lirasını nereye göndereyim?" Bu telgraf üzerine müsteşar Vasıf Paşa'nın yanına gittim; kendisine dedim ki: "Bu telgrafın manasını anlayamadım: Ben paşaya atlarımı iki bin liraya sattım, o beş bin liraya satmışsa üst tarafını bana vermeye mecbur değildir." Fakat ilâve etmeliyim ki bu tokgözlülüğüme rağmen Cemal Paşa merhum, üç bin lirayı Vasıf Paşa'nın yardımıyla bana göndermiştir:

Bu para yeni girişimlerimde benim için dayanak olmuştur; bunu söylemeyi gerekli görüyorum. Çünkü ben ateşkes zamanı İstanbul'da bulunurken ve çok geniş teşebbüslere karar verirken, bana bu teşebbüslerimin manasını

hissedenler tarafından çok tekliflerde bulunulmuştur. Hepsini reddettim. Çünkü bana bu yolda teklif yapanların hiçbiri ideal sâhibi adamlar değillerdi. Tabirimi maruz görürseniz, bu satırları okudukları zaman kendilerinin imâ edildiklerini anlayacaklarına şüphe olmayan o zâtlar dahi, adi entrikacılar olduklarını reddetmeyi başaramazlarsa bana çok küstahca tekliflerde bulunmuş olduklarını kabul edeceklerdir.

At ve kısrak parasıyla İstanbul'a geldik...

İstanbul'da Pera Palas otelinin bir dâiresine yerleşmiştim. Artık her şeyin mahvolduğuna inanmış bir adam gibi ümitsizce düşünüyordum. Ancak mahvolan bu her şeyin tekrar kurtarılabileceğine kanaat getiren bir adam gibi kendimi avutuyordum.

Bu psikoloji içinde iken Enver Paşa bir gün bana, padişahın vekili sıfatıyla bir aracı vâsıtasıyla müracaatta bulundu ve dedirtti ki:

— Alman İmparatoru Zât-ı Şahâne'yi genel karargâhına davet etti. Zât-ı Şahâne böyle bir seyâhati yapamayacak halde bulunduğundan. Veliaht Hazretlerinin, Zât-ı Şahâne namına bu seyâhati yapmasının uygun olacağını düşündük. Kendisinin refâkatinde bulunmayı kabul eder misiniz?

Ben böyle bir zât ile böyle bir seyâhati kendim için enteresan gördüğümden, derhal uygundur cevabı verdim. Tertibât ve tebliğât yapılmış, iki üç gün sonra bir perşembe akşamı trene binip Vahideddin ile seyâhate çıkmamız kararlaştırılmıştı. Bana denildi ki:

— Seyâhate çıkmadan evvel, Veliaht Hazretleri'yle tanışmalısınız! Naci Paşa, kolordu kumandanı ve Mekteb-i Harbiye'de (Harb Okulu) benim askerî eğitim hocamdı. Onun da Vahideddin ile beraber bulunması uygun görülmüştü.

Bir gün hareketimizden evvel Vahideddin'in sarayında bir araya geldik. Bizi sarayın içinde Arap hasırlarıyla örtül-

müş bir salona açılan kapıdan bir odaya soktular. Redingotlu adamlarla dolu olan odanın eşyası bir kanape ve kanapenin iki tarafından birer koltuktan ibaretti. Henüz girdiğimiz bu odada ayakta dururken, çok laubali görünen redingotlu adamların içinde redingotlu başka bir adam belirdi. Bu yeni gelenin kim olduğunu, ne olduğunu ve ne olması gerektiğini ne ben, ne de arkadaşım fark etmedik. İçeri girdi, bizim bulunduğumuz tarafa yöneldi. Kanapenin sağ köşesine oturdu. Ben karşısındaki koltuğa oturdum. Benim karşımdaki koltuğu Necip Paşa işgal etti. Bu zât bir defa gözlerini kapadı, derin bir şekilde daldı, neden sonra tekrar gözlerini açtı, bize lütfen iltifat etti:

— Sizinle müşerref oldum, memnunum.

Tekrar gözlerini kapadı, bu nâzikâne sözlere cevap vermeye hazırlanırken, şaşkın bir şahsiyetin huzurunda bulunduğumu fark ettim; cevap vermek mi, yoksa vermemek mi gerektiğinde tereddüt ettim. Naci Paşa'nın yüzüne baktım, o da çok durgundu. Onda bir defa daha konuşma kudreti mevcut olup olmadığını anlamak için beklemeyi tercih ettim. Biraz sonra gözlerini açtı:

— Seyâhat edeceğiz değil mi?

Ben çok sıkıntılı bir halde:

— Evet, seyâhat edeceğiz! dedim.

İtiraf edeyim ki, bir mecnunla karşı karşıya bulunduğumuzu hemen hissetmiş, fakat mantıkî konuşmaya girişmekten kendimi men etmiştim. Hemen ayağa kalkıp dedim ki:

— Efendi Hazretleri, beraber seyâhat edeceğiz. Seyahat iki gün sonra başlayacaktır. Perşembe akşamı garda hazır bulunacaksınız, oradan hareket edeceğiz.

Vedâ ettik ve çıktık. Süslü bir saray arabasına binmiştik. Naci Paşa ile aramızda takriben şöyle bir konuşma oldu:

— Zavallı, bedbaht, acınacak adam!... Bunlarla ne olabilir?

— Öyledir.

— Bu zavallı yarın padişah olacaktır, kendisinden ne beklenebilir?

— Hiç!...

— Biz ki aklımız, mantıkımız vardır, biz ki memleketin mukadderâtını, hâlini ve geleceğini anlamış insanlarız, ne yapabiliriz?

Naci Paşa:

— Güç!... dedi.

ALMANYA SEYÂHATİ

— Perşembe akşamı gara gittim, yalnız daha evvel Vahideddin'in etrafındaki adamlara haber göndermiş ve bizim seyâhatimizin bir bakıma askerî bir seyâhat olacağını; zât-ı âlilerinin üniformasını giymesi gerektiğini söylemiştim. Gara geldiğim vakit, Vahideddin'in sivil giyinmiş olduğunu gördüm. Veliahdın teşrifâtçısı olan İhsan bey isminde bir adam vardı. Kendisine dedim ki:

— Ben Veliaht hazretlerinin üniforma giymesi için haber yollamıştım. Söylemediniz mi?

Bana saray geleneklerinin verdiği bir gururla:

— Siz kim oluyorsunuz? dedi.

— Ben sana kim olduğumu izâh edecek durumda değilim, yalnız soruyorum: Ben sana Veliaht hazretlerinin üniforma giymesi gerektiğini ilettim. Kendisine söyledin mi, söylemedin mi?

Bu cümleleri biraz sert telaffuz ettim. O zaman bana cevap vermeye mecbur kaldı:

— Ben söyledim, fakat yapmadı.

— Neden?

— Müsaade ederseniz, izah edeyim... dedi.

— Anlattığına göre Veliahd'a, feriklik (korgenerallik) rütbesi verilmiş, sonra mirliva (tuğgeneral) olduğunu bildirmişler; o da bundan gücenerek, "madem ki benden ilk rütbeyi geri almışlar, ikinci rütbeye tenezzül etmem" demiş ve hiçbir rütbeye lâyık olmayan Vahideddin işte bu sebeple gara sivil gelmeyi tercih etmiş. İhsan bey denilen adamla fazla meşgul olmaya lüzum görmedim. Bineceğimiz tren hazırdı. Bir askerî müfreze, savaş sırası düzeninde, Veli-

ahd'i uğurlamayı bekliyordu. Veliahd'ın yanına yaklaştım. Başkumandan Vekili Enver Paşa da orada idi.

— Bu asker sizi uğurlamak için hazırdır. Kendilerini selâmlayınız, dedim.

Vahideddin yüzüme baktı. Bu bakışıyla:

— Nasıl? demek istiyordu. İşaret ettim:

— Siz yürüyünüz, arkanızdan biz geleceğiz.

Vahideddin askerin önünden geçerken, iki eli de yukarıda, gayri tabii ve bilinçsiz bir şekilde selâm vererek yürüdü. Geriye dönüp trene bindik, içine girdiğimiz salonun pencerelerini açtırarak, tren hareket edeceği sırada Vahideddin'e:

— Bu pencereden askeri ve ahâliyi selamlayınız, dedim.

— Niçin lâzımdır? dedi.

— Evet lâzımdır!

Vahideddin benim korkusuzca ihtârıma boyun eğmiş gibi görünerek, dediğimi yapıyordu. Tren İstanbul'u terk etti. Vahideddin, beraber bulunduğumuz salonun gerisindeki diğer bir salonda kendine hazırlanan kompartımana gitti. Beni bıraktığı salon bana aitti. Ben burada yatacaktım. Fakat salonun her tarafına birtakım bavullar, sepetler vesaire yığılmış olduğunu gördüm. Daha evvel, Vahideddin'in çok yakını Refik isminde bir zâta demiştim ki:

— Vahideddin'in yakınında yatmak, onunla beraber bulunmak ve kendisini tanımak istiyorum.

Bu adam bana evvela söz vermişken, sonra öyle bir tertip yapmış ki, Vahideddin'in yakın adamları her tarafı doldurmuş ve bana bahsettiğim salon kalmış.

— Niçin böyle yaptınız? dedim.

Bana güzel bir cevap verdi:

— Efendimiz köleleri ile yakın olmak ister. Zât-ı âliniz efendimizi ve o da sizi rahatsız edebilir. Bu sebeple si-

zi onun vagonuna bitişik bir yerde bulundurmayı tercih ettim.

Refik beyin sözünü akla aykırı bulmadım. Evet, Vahideddin'in yanında uşakların ve Refik beyin de o uşakların başında bulunması gerekiyordu.

— Trenimiz İstanbul'dan hayli uzaklaşmış, Trakya topraklarında ilerliyorduk; bir zât geldi:

— Efendimiz sizi salona davet ediyor, dedi:

Doğrusu bu davet beni memnun etti. Yarınki padişahı yakından incelemek fırsatlarından birincisi bahşediliyor demekti. Vahideddin'in salonuna girdiğim vakit kendisini ayakta, beni beklerken buldum. Oturdu. Bana da oturmak için yer gösterdi. Bu dakikada, sarayında çoğunlukla gözleri kapalı konuşan zâtı büsbütün başka bir vaziyette buldum. Bilakis gözlerini çok kuvvetle açmış ve dikkatle bana bakıyordu. Bir nutuk söyler gibi, şu tarzda beyanâtta bulundu:

— Affedersiniz Paşa Hazretleri, birkaç dakika evveline kadar kiminle seyâhat etmekte olduğumu bana açıklamışlardı. Ancak trenin hareketinden sonra aldığım malumât üzerine gıyâben çok tanıdığım ve takdir ettiğim bir kumandanımızla beraber bulunduğumu anladım. Ben sizi çok iyi bilirim. Arıburnu'nda ve Anafartalar'da yaptığınız bütün icraat, kazandığınız başarılar tamamen malumumdur. Siz İstanbul'u ve her şeyi kurtarmış bir kumandanımızsınız, beraber seyâhat etmekte olduğum için çok memnunum ve bundan iftihâr ediyorum.

Vahideddin bu sözleri çok ağır, fakat muntazam söylüyordu. Hayret ettim. Gerektiği gibi cevaplar verdim, aramızda mükemmel ciddi ve samimî sohbetler oldu.

O gece için görüştüklerimizi yeterli sayarak kendisini fazla rahatsız etmek istemediğimi söyleyip izin aldım. Salona döndüğüm zaman ferahlık hissediyordum. Düşündüm ki bu zât akıllı olmalıdır. İstanbul'da ilk buluştuğumuz vakit, o

devri bilenlerce anlaşılması kolay olan neden ve koşulların etkisi altında garip bir hâl gösteren Veliahd; İstanbul'u terk ettikten, kendisini tamamen serbest gördükten ve bilhassa muhâtaplarının güvenilir adamlar olduğunu anladıktan sonra şahsiyetini olduğu gibi göstermekte artık sakınca görmüyor. Buna göre ben de kendisine bütün durumları ve zarûretleri anlatabilirim; hatta kendisince yapılabilecek bazı zeminler üzerinde faaliyete geçebilirim, ümidine kapıldım.

Seyâhat günleri birbirini takip ediyor, biz her gün kısa veya uzun bir görüşme yapıyorduk. Bende oluşan kanâat şu idi ki, bu adamla kendisini aydınlatmak ve kendisine yakından ve samimi yardım etmek şartıyla bazı işler yapmak mümkündür. Bu görüşümü gerek Naci Paşa'ya, gerek diğer zâtlara söyledim ve Veliahd'i bu şekilde hazırlamanın, memleket çıkarları adına bir görev olduğunu belirttim. Arkadaşlar ve ben, bu tür temaslarda bulunarak seyâhatimize devam ediyorduk.

* * *

Büyük Alman karargâhının bulunduğu küçük bir kasabaya gelmiştik. Bizi imparator karargâhının girişi karşısına dizilmiş heybetli bir Alman kıtası selâmladığı esnada, bizzat Kayzer girişin sahanlığında bu karşılamaya katılıyordu. Girişten büyücek bir hole geçtik. Orada İmparator, Hindenburg, Ludendorf ve bütün karargâh kurmay ve âmirleri Veliahd'ı ve onun refâkatinde bulunanları kabul ediyordu. Kayzer, Veliahd'la tokalaştıktan sonra ve Naci Paşa aracılığıyla birkaç kelime konuştuktan sonra Vahideddin'e denildi ki:

— Refâkatinizde bulunanları İmparator'a takdim etmeniz lâzımdır. Veliahd beni İmparator'a takdim etti. Bir eli, göğsü üzerindeki düğmelerinin arasına sokulmuş olan İmparator, diğer eliyle benim elimi tuttu ve çok yüksek sesle, Almanca olarak:

— On altıncı kolordu... Anafarta! sözlerini telaffuz etti.

Bütün hazır bulunanlar, İmparatorun bu hatırlatması üzerine bana yöneldiler. Ben Kayzer'in ne demek istediğini anlamadığımdan biraz sıkıldım ve önüme baktım.

İmparator benim bu mahcup ve mütevazi vaziyetimden şüphelenerek, yanlış bir hitapta bulunmuş olması ihtimalini düşünmüş olsa gerek, bana sordu:

— Siz on altıncı kolordu kumandanlığını ve Anafartalar'ı yapmış olan Mustafa Kemal değil misiniz?

Almanca sorulan bu suale Fransızca cevap verdim:

— Evet, Ekselans...

Bu kelimeler ağzımdan çıkınca derhal anladım ki, büyük bir hata yapmıştım.

— Sir yahut Kayzer demek lazımdı. Ne yalan söyleyeyim, insan dilini alıştırmadığı şeyleri söylemekte zorluk çekiyor; bu benim yaptığım birinci hata da değildir. Bulgaristan Kralı Ferdinand'la ilk defa karşı karşıya geldiğim zaman da aynı hatada bulunduğumu hatırlarım.

* * *

Karargâhta çok güzel ve rahat yerleştirilmiştik. Veliahd tarafından bazı ziyaretler yapılması gerekliydi; mesela Hindenburg'u ondan sonra Ludendorf'u ziyaret ettik; ben ve Naci Paşa Veliahd'a refâkat ediyorduk.

Hindenburg'un ufacık bürosunda idik. Mareşal, masanın başında ve sol ilerisindeki koltukta Vahideddin, onun yanında dili değerinde olan Naci Paşa oturuyordu. Ben Hindenburg'un sağına tesadüf eden sandalyede idim. Veliahd ve Hindenburg birbirleriyle görüşüyorlardı. Kısa ve merasim kabilinden olan böyle bir görüşmede çok mühim şeyler konuşulmaması alışılmış olmakla beraber, Hindenburg, Veliahd'a ve tabii onun aracılığıyla bütün Türk mille-

tine çok teselli verici sözler söylüyor, Veliahd bu sözlere teşekkür ediyordu.

Ben Hindenburg'un ağzından işittiğimiz sözlerin en nihayet kibar ve misafirperver olduğu için nezâketen sarfedilmekte olduğuna inanmak istiyordum. Yoksa beyanâtın gerçek anlamı beni üzecek mâhiyette idi. Konuşmaya katılmayı uygun görmedim; bilakis görüşmenin kısa kesilmesini bekliyordum, öyle oldu.

Vahideddin'i Ludendorf da büyük nezâket ve itina ile kabul etti. Denebilir ki, o da Mareşal'in temas ettiği konular üzerinde teselli verici sözler söyledi. Bilhassa o günlerde kuzeybatı cephesi üzerinde İtilaf ordularına karşı başlattıkları parlak taarruzu esasen biliyorduk. Fakat taarruzun ulaşabileceği neticeyi Ludendorf'un ağzından işitmek için sabırsızlanıyordum.

Gördüm ki, konuşmanın hedefi bu değil. Alman ordusunun taarruz etmekte olduğunu söylemesinin nedeni, Alman millet ve ordusunun ve bütün müttefiklerin maneviyâtını yükseltebilecek teminat vermekten ibaretti. Şüphemi halletmek için olmalı, generale kısa bir sual sordum:

— Taarruz kuvvetleri en son hangi hatta kadar gidebileceklerdir?

Böyle, Veliahd refâkatinde bulunan bir subayın damdan düşer gibi sorduğu soruya muhâtap olan Ludendorf, nezâket içinde devam eden beyanâtını kesti, biraz düşündü, biraz da yüzüme baktı ve dedi ki:

— Biz taarruz ediyoruz, neticesini olaylar gösterecektir.

Cevap verdim:

— Yapılmakta olan taarruz neticesinin ne olabileceğini anlamak için olayların ve tâlihin tecellisini beklemeye lüzum olmadığını zannediyorum; çünkü yapılan taarruz, en nihayet "parsiyal" bir taarruzdur.

Ludendorf, tekrar yüzüme baktı. Ne demek istediğimi pek iyi anlamıştı. Olumlu veya olumsuz cevap vermeyerek sustu.

Konuşma burada kaldı ve ziyarete son verildi.

Ludendorf'un hâtıratını baştan başa okudum. Hâtıratta çok büyük esaslardan çok büyük ustalıkla bahsedilmiştir. Tabii bu kadar kısa bir görüşmede kendisi için meçhul bir ziyaretçinin çok kısa sorusundan ve o sorunun neticesindeki beklemeden bahsetmiş olmasını kendisinden talep etmek hakkımız değildir. Lâkin biz de bu ziyaretten bahsettiğimiz sırada, bütün dünya ordularında büyük bir asker ve subay olarak tanınmış bir zât ile ani denilebilecek kadar kısa görüş alışverişinin hâtırasını gömmek istemedik.

* * *

— İmparatorluk karargâhı olarak kullanılan otelin içinde, Veliahd'ın odasında Vahideddin, ben ve Naci Paşa konuşuyoruz. Bütün seyâhatimiz esnasında benim Veliahd'a bahsini açtığım genel ve hayatî konular üzerindeyiz. Başkumandanlık vekâletinin, Alman ordusuna dayandırılarak seçilmesiyle devam edeceğimiz fedakârlığın, mutlaka parlak bir başarıyla neticeleneceği hakkındaki fikir ile bu fikri memlekette sağlamlaştırmaya çalışmaktaki mantıksızlığı izah ve ispata çalışıyordum. Beni bu açıklamaya sevk eden vesile, kısa sorum karşısında Ludendorf'un bu sonuçları Allah'a bırakan bir mütevekkili andırır vaziyeti idi. Çok arzu ediyor ve çalışıyordum ki, yarının padişahı tam yerinde benim dediklerimi çok iyi anlayabilsin! Bilmem neden böyle bir teşebbüsten ümitvâr olmak istiyordum. Verdiğim izahât, Veliahd'ın tasdik ve uyanıklığına delâlet eden işâretlerle karşılanmakta idi.

Bu esnada bazı yüksek sesler, bütün boşluklarını doldurarak bizim oturduğumuz salonun içine kadar geldi.

— Kayzer... Kayzer...

Kapı vuruldu; Veliahd hazretlerini ziyârete gelmekte oldukları bildirildi. İmparator'u karşılamak için acele ettik; Kayzer salona girdi. Hep beraber oturduk. İmparator hakîkaten centilmence konuşuyor, sâdık ve vefâkâr Osmanlı devletinin çok kıymetli bir Alman müttefiki olduğundan ve bilhassa başkumandan vekili olan Enver Paşa hazretlerinin bu dostluğun kıymet ve yüksekliğini anlayarak çalıştığından; Alman Başkumandanlık ve Erkân-ı Harbiyesinin bu seçkin zâta fevkalâde güvendiğinden ve itimat ettiğinden bahsediyordu.

Ben Vahideddin'in sağındaydım. Naci Paşa karşımızda bulunuyordu, İmparator salonda idi. Takriben şöyle bir soru Naci Paşa aracılığıyla Vahideddin tarafından İmparator'a soruldu:

— Türkiye'nin Almanya'ya karşı sadâkat ve vefâsından, yakın gelecekte Alman müttefiklerinin saâdete kavuşacaklarından bahseden beyanâtı şahâneleri, Osmanlı devletinin yarınını düşünmek vaziyetinde bulunan âcizlerinde büyük bir ferahlık ve teselli uyandırdı. Ancak genel durumu incelemekten kaçınarak, bir noktayı daha açıkça anlamak ihtiyacındayım. Türkiye'nin kalbgâhına yönelen darbeler durmaksızın ilerlemektedir. Eğer bu darbeler başarılı olursa Türkiye mahvolacaktır. Bu darbeleri durdurmak için yeterli teminât ifâde eden beyanlarınızı dinleyemedim. Lütfen bu hususta beni biraz aydınlatır ve tatmin buyurur musunuz?

Bu soru üzerine İmparator oturduğu sandalyeden derhal ayağa kalktı. Şöyle bir hitapta bulundu:

— Türkiye'nin muhterem Veliahdı! Anlıyorum ki, sizin zihninizi karıştıranlar vardır. Ben Almanya imparatoru size gelecekten, gelecekteki başarılardan bahsettikten sonra şüpheniz kalır mı, kalmaz mı?

Yanında bulunduğum Veliahd olumlu cevap vermekle beraber, endişesinin giderilmediğini de ilâve etti.

İmparator, kalktığı sandalyeye artık oturmadı... Ve bizi terk edeceğini nezâketle imâ etti. Salonun kapısına doğru yürüdü. Vahideddin ve arkasından bizler, Kayzer'i salonun kapısından dışarı çıkardık. Kayzer sola doğru giden bir koridordan yürüyecekti. Ben Kayzer'in hoşuna gitmediğimi anladığım için ters koridora doğru ve biraz uzakta durdum. İmparator, Veliahd'ın ve sonra ona yakın bulunan Naci Paşa'nın ellerini sıkarak, uzağında bulunan bana baktı ve yöneldiği koridor istikametinde yürümeye başladı.

Benim elimi sıkmamıştı. İmparatorun hakkı vardı. Veliahd'ın refâkatinde bulunan herhangi bir generalin elini sıkmak için onun ayağına mı gidecekti? Lâzım değil midir ki, bu general, imparator tarafından eli sıkılmak şerefine erişmek için biraz acele etsin.

Bu kusurumu itiraf ederim. Bilmem neden durgun, harekete iktidarsız, sâbit ve dalgın bir vaziyet almıştım. İmparator iki üç adım yürüdükten sonra tekrar geri döndü. Bana yaklaştı:

— Affedersiniz, sizin elinizi sıkmamıştım.

Elimi uzattım; çok nâzik ve yücegönüllülükle iltifatlarına mazhar oldum.

* * *

— İmparatorun sofrasına akşam yemeğine davetli idik. Kayzer'in karşısında bir prens, sağında Vahideddin, solunda Berlin Elçisi Hakkı Paşa merhum ve prensin solunda da ben bulunuyorduk. Benim solumda Ludendorf vardı. Ludendorf, Fransızcasıyla benimle görüşüyordu. İmparator, Ludendorf'a Almanca:

— Sağındaki adamla konuş! dedi.

Ludendorf:

— Onu yapıyorum, cevabını verdi.

Tabii bu konuşmaları anlayacak kadar Almanca bildiğim için imparatorun ihtârını ve Ludendorf'un cevabını anlamıştım. Çok büyük bir harekâtın idâresinden dolayı zihni yorgun bulunan Ludendorf, yemek esnasında hatırımda yer tutacak kadar ciddî bir konuşma konusu bulamadı.

Yemek bitti; salona bitişik, adeta onun büyük parçasına benzeyen diğer bir salon vardı. Sofrada hazır bulunanlardan bir kısmımız oraya geçtik. İmparator, Hindenburg, Ludendorf, Alman Başvekili olduğunu zannettiğimiz bir zât; bizim tarafımızdan da Veliahd, Hakkı Paşa merhum ve bizler...

İmparator bir köşede ayakta Vahideddin ile tatlı tatlı konuşuyor; ben, arkasını iki salonun arasını ayıran kavisin duvarına dayamış, çok heybetli ve canlı, asil nazarlarında gerçekleri anladığı görülen, fakat anladıklarını her muhâtaba söylemekten çekinen yüksek bir şahsiyet karşısındayım. Hindenburg! Hindenburg'la görüşmek istiyor, kendisini bilhassa Veliahd'la beraber ziyarete gittiğimiz vakit temas etmiş olduğu tatlı sohbet zeminine sevk etmeye çalışıyordum.

Mareşal, ziyaretimiz esnasında, Suriye'deki durumun düzeldiğini; son günlerde yeni ve taze bir süvari tümeninin savaş meydanına gönderildiğini söylemişti. Halbuki bu büyük adamın bahsettiği, tabii ki oradaki kumandanların verdiği raporların içeriğiydi. Gerçekte söz konusu edilen bu süvari tümeni, ben henüz İkinci Ordu kumandanı iken Yıldırım Grubu'nu takviye için bu gruba gönderilmesi talep olunan tümen idi. Ben Yedinci Ordu kumandanı olmadan evvel, bu süvari tümeninin oluşturulmasına çok çalışılmıştı. Ancak toplanabilen bu seyyar kuvvet o kadar güçsüz idi ki, evvala cılız hayvanlarını Re'sülayn civarındaki otlaklar-

da beslemek ve ondan sonra faydalı bir hâle gelip gelmediğini yeniden incelemek lâzımdı. Ben aylarca sonra Yedinci Ordu kumandanı olduğum zaman bu tümenden istifade edip edemeyeceğimi araştırdım. Aldığım ciddi bir rapor, tümenin bir kuvvet olmadığı mâhiyetinde idi. Alman büyük karargâhında Hindenburg'un ağzından işittiğim şu idi ki; bu tümen savaş meydanına dâhil olmuş ve durumu düzeltilmiştir. Mareşal'e bu macerayı anlattım ve dedim ki:

— Benim söyleyeceğim sözler sizin aldığınız raporların içeriğine uymayabilir. Fakat Suriye'nin durumunun düzelmediğinden emin olabilirsiniz. Bunu kabul ediniz. Sonra Mareşal, siz önemli bir taarruz yapıyorsunuz ve zannetmem ki, buna çok bel bağlamış olasınız. Yalnız bana söyler misiniz, emniyetle ümit ettiğiniz hedef ve maksat nedir?

Büyük ve ihtiyatlı asker benim bu soruma cevap verebilir miydi? Zaten kendisinden bunu beklememeliydim. Bu belki de biraz lâübâli vaziyetim, bir ihtimal de, İmparator Hazretleri'nin sofrasında bize ikram edilen nefis şampanyaların tesiriyle olmuştu.

Mareşal, söylediklerimi dikkatle dinler gibi göründü. Fakat çok basit ve şirin bir cevap verdi; salonun ortasında duran ve üzerinde muhtelif sigaralar bulunan ufak bir masa vardı:

— Ekselans, size bir sigara takdim edebilir miyim?

Hindenburg her şeye cevap vermişti. Ortadaki masaya gittik, kendi eliyle bana bir sigara verdi.

Meğer Vahideddin ile konuşan İmparator, bizim konuşmamızla ilgileniyormuş. Almanca olarak Mareşal'e sordu:

— Ne diyor?

Mareşal cevap verdi:

— Bir şeyler!

Ben sigaramı yaktıktan sonra, Hindenburg'u bıraktım. İmparator'la konuşan Vahideddin'in yanına gittim:

— Hakîkati anlıyor musunuz? diye sordum. Muhâtabımız Almanya imparatorudur. Benim size arz ettiğim endişeleri izah edecek bir tek kelime söyleyeyim mi?

— Hayır! dedi.

— Konuşmaya devam ediniz, dedim ve ciddi konuşunuz, bütün endişeleri İmparator'a söylemekte tereddüt etmeyiniz; ben eminim ki, o sizden memnun olmayacaktır. Fakat hiç olmazsa Türkiye'de hakîkati görmüş olanların varlığına inanacaktır.

Veliahd masum bir tavır takınarak:

— Öyle yapıyorum, dedi, söz de son buldu.

* * *

— Artık Batı cephesindeyiz. Kanâat, imân ve güven verecek kuvvetli ve azametli manzaraları görmek üzere muhtelif cephelere gönderiliyorduk. Cephede bir karargâha ulaştık: Büyükçe bir karargâhtı. Cephenin en yüksek kumandanı, bizzat bütün hazırlıkların çok tatlı renklerle gösterilmiş olduğu bir harita üzerinde hepimize vaziyeti açıklıyordu. Sözler, izahât parlak ve sanatkârca idi. Vahideddin bu beyanât karşısında sarsıldı ve yakında bulunan bana, kulağıma denecek bir sûrette:

— Ya buna ne dersin? dedi.

Derhal cevap verdim:

— Haritada gösterilen bu vaziyeti yerinde görmek isteyiniz.

Öyle oldu; asıl ateş cephesine temas ettik. Orada da bizi karşılayan, bize hürmetkârca muâmelelerde bulunan büyük, küçük kumandanlarla karşılaştık. Bizim neresini göreceğimiz ve oraya nereden gideceğimiz gerektiğine da-

ir hemen plan hazırlanmış, bu planı gördükten sonra dedim ki:

— Cephenin büyük kumandanı bize genel durumu açıkladı. İçinde bulunduğumuz savaş cephesi bize o açıklamanın öğrettiği cephedir. Müsaade edilir mi, bu sizin yaptığınız planı bırakalım ve benim göstereceğim yere gidelim.

O anda bir kargaşa oldu. Vahideddin, hazır krokiye tabi sevk olunduğu istikamette yürüdü. Bende bir asker inadı uyandı. Onları takip etmedim. Edinmiş olduğumuz haritanın kılavuzluğuna güvenerek ateş hattının bir noktasına yürüdüm ve ateş hattı gerisinde bir ağacın dibine geldim. Orada genç bir subay, ağaç üzerinde gözetleme yapıyordu. Bana refâkat eden Alman subayları da vardı. Gözetleme yapan subay aşağıya indi. Gördüklerini anlattı.

— Müsaade eder misiniz, ben de bu ağaca çıkayım! dedim.

— Hay, hay!.. cevabını verdiler, çıktım; subayın söylediklerini aynen gördüm. Fakat asıl konuşulması gereken nokta, bu tanık olunan duruma karşı hangi durumda olduğumuzdu; onun için sordum:

— Bu düşman vaziyeti karşısındaki kuvvetiniz, hazırlıklarınız, yedekleriniz nedir, lütfen bana söyler misiniz?

Ateş hattının saf olan subayları ve kumandanları, Türk müttefiklerinin bir kumandanına hakîkati söylediler. Hakîkat şu idi: Piyade kuvvetler hemen hemen yetersizdi. Süvari iken piyade gibi kullanmaya mecbur oldukları bir kuvvetten bahsettiler; o da birinci hattın istinatlarından sonra, yedek denecek nicelik ve nitelikten çıkmıştı. Bu bilgiyi aldıktan sonra, çok hayrete düşerek kendilerine pervasızca dedim ki:

— O halde tehlikedesiniz!

— Öyle... dediler.

* * *

— Bu ateş karargâhını terk ederken, Vahideddin'in İmparator tarafından refâkatine memur edilen bir kolordu kumandanı beni takip ediyordu. Günlerden beri temasta bulunduğumuz bu zât benimle ilk defa ilgili göründü. Otomobillere bineceğimiz noktaya kadar atla gidiyorduk. Alman kolordu kumandanı yanıma yaklaştı, sordu:

— Siz Veliahd'ın yaveri misiniz?

— Hayır!..

— Ne münâsebetle refâkette bulunuyorsunuz?

— Böyle bir vazife aldığım için...

— Askerî vaziyetlerden çok iyi anlıyorsunuz, Türkiye'de herhangi bir kuvvete kumanda ettiniz mi?

Müsbet cevap verdim: "Mutlaka alaya kadar kumanda etmiş olacaksınız!" dedi. Alaya evvelce kumanda etmiş olduğumu söyledim. "Tümene de kumanda ettiniz mi?" dedi. Sorusuna tekrar, evet, cevabını alınca:

— Beni mazur görünüz. Ben kolordu kumandanıyım ve sizin babanız yaşındayım. Lütfen en son kumanda ettiğiniz kuvveti söyler misiniz?..

Bu temiz kalpli adamı meraktan kurtarmak istedim:

"Muhâtabınız tümen ve kolorduya kumanda ettikten sonra, defalarca ordulara kumanda etmiş bir arkadaşınızdır." Bu cevap, Alman kolordu kumandanını benim hiç tahmin etmediğim bir şekilde duygulandırdı. "Affedersiniz, biz şimdiye kadar size yanlış hitap ediyormuşuz. Demek siz 'ekselans'sınız!"

Alman ordusunda kolordudan büyük kuvvetlere kumanda edenlere ekselans denildiğini de izâh etti. Bu güzel kalpli askerin misafirlik müddetinin sonuna kadar, yaş davasını unutarak bize çok hürmetkâr olduğunu zikretmek isterim.

* * *

— Alsas'ta bir gece valinin evine davet edildik. Güzel, geniş bir salonda; Vahideddin, vali ile bir masada oturuyor ve konuşuyor gibiydi. Ben salondakileri inceleyerek geziniyordum. Bir aralık Vahideddin beni bulunduğu masaya davet etti. Gittim. Vali, Vahideddin'e bir sual sormuş, Vahideddin bazı cevaplar vermiş; fakat verdiği cevapları benim tarafımdan teyit ettirmeye lüzum görerek demiş ki:

— Cephelerde bulunmuş, memleketi tanıyan bir kumandan yanımdadır, isterseniz onu da dinleyiniz!

Veliahd'a bahsedilen meselenin ne olduğunu sordum:

— Ermeniler!.. dedi.

Alman valisi çok iyi niyet sahibi olduğundan; Türklerin Ermenilere karşı feci saldırılarda bulunduğundan, fakat Ermenilerin bu tarzda hareketi hak etmediğinden bahsetmiş; misafiri olduğumuz dost ve müttefik Almanya milletinin yüksek bir vâlisinin, müstakbel Türkiye padişahı ile ciddiyetle bu konu üzerine konuştuğunu anladığım zaman hayrette kaldım. Naci Paşa, Vahideddin ağzından:

— Bu kumandan temas ettiğiniz meseleyi iyi bilir, sizi aydınlatacak cevaplar verecektir, dedi.

Valiye dedim ki:

— Türkiye'nin veliahdı ile Almanya'nın seçkin bir bölgesinde kıymetli olduğuna şüphe etmediğim bir valisinin bulabildiği konuşma zemini beni hayretlere düşürdü. Evvela sizden şunu anlamak istiyorum: "Müttefikiniz olan ve bu ittifak uğrunda maddî ve manevî tüm varlığını mahveden Türkiye'ye karşı, tarihin bilmem hangi devrinde var olduğunu iddia eden ve bu varlığı diriltmek için dünyayı kandırmaya çalışan Ermeniler lehine konuşmak fikri size nereden geliyor?"

Bize dair çok eksik bilgi sahibi olduğunu anladığım ve bütün fedakârlığımıza karşılık, hâlâ Türkiye topraklarında bir Ermeni hakkı olabileceği düşüncesinde bulunan bu vali

ile alaycı konuşmaktan kendimi alıkoyamamıştım. Muhâtabım derhal bütün söylediklerinin en nihayet duydukları olduğundan ve böyle bir davası bulunmadığından bahsederek beni tatmine kalkıştı. Konuşmayı bitirmek için kendisine dedim ki:

— Vali hazretleri! Biz cepheler dolaşan bir heyetiz. Buraya Ermeni meselesi konuşmak için değil, fakat müttefikimiz olan ve kendisine itimat etmekte olduğumuz Alman ordusunun gerçek durumunu anlamaya geldik, onu anladık; yeteri kadar anlamış bir vaziyette memleketimize dönüyoruz.

Vali, Vahideddin'i sofraya davet etti.

* * *

— Ondan sonra meşhur Krup fabrikası sahibinin, fabrikalar civarındaki muhteşem şatosuna davet edildik. Orada akşam yemeğinde bulunarak gece trenle Berlin'e hareket ettik. Berlin'de Adlon Oteli'nde İmparator'un misafiri idik. Hepimizi ayrı ayrı ve güzel yerleştirmişlerdi. Vahideddin bu güzel karşılamadan biraz da gururlandı. Artık memnuniyet içinde dünya gazetecileriyle temas ediyor, mülâkatlar yapıyordu. Bir gün otelde Naci Paşa bana dedi ki:

— Vahideddin beni yaver almak istiyor; halbuki bilirsiniz ki ben saray hizmetinde bulunmaktan memnun olmam.

Cevap verdim:

— Eğer Vahideddin size bunu teklif etmişse derhal kabul etmeniz gerekir. Bu adam yarının padişahıdır. Siz temiz bir adamsınız. Onun yanında kendisine hakîkatleri pervasızca söyleyecek birinin bulunması gerekir; gerçi saray hizmetinde bulunmak güçtür, fakat memleket için her şey yapılır.

Naci Paşa bunu uygun gördü. Ancak yaverliği, biz İstanbul'a gittikten sonra gerçekleşti. Daha evvel cereyan eden bazı meseleler var. Adlon Oteli'ndeyiz. Bir gün birkaç gazete muhâbiri Veliaht'tan yine mülâkat istemişler; mülâkatta ben de hazır bulundum. Veliahd İstanbul'dan son güne kadar aldığı fikirlerle mülhem görünüyor, kiminle görüşse, daima aynı fikirlerle konuşuyordu. O gün yabancı gazetecilerle sohbetinden de memnun oldum.

Gazeteciler çekildikten sonra salonda ikimiz, yalnız kaldık. Bana sordu:

— Ne yapmalıyım?

Şu şekilde hoşuna gidecek bir söz söylediğimi hatırlarım:

— Osmanlı tarihini biliriz ; bu tarihin birtakım safhaları vardır ki, sizi korku ve endişeye sevk eder ve bunda haklısınız. Ben size bir şey söyleyeceğim, o nisbette hayatımı size ortak edeceğim, memnun olur musunuz?

— Söyleyiniz!..

— Henüz padişah değilsiniz; fakat Almanya'da gördünüz ki İmparator, Veliahd ve prensler hep bir iş üzerindedir. Neden siz bütün işlerden uzak kalasınız?

— Ne yapabilirim? diye sordu.

— İstanbul'a gider gitmez bir ordu kumandanlığı isteyiniz, ben sizin erkân-ı harbiye reisiniz olurum.

— Hangi ordunun kumandanlığını?

— Beşinci Ordu'nun kumandanlığını...

Bu ordu, Liman von Sanders'in emrinde bulunan veya bulunması gereken ve Boğazların savunmasına memur ordu idi.

Vahideddin:

— Bu kumandanlığı bana vermezler.

— Siz isteyiniz...

— İstanbul'a gittiğim zaman düşünürüm, cevabını verdi. Bu benim için ümit kırıcı bir cevaptı.

İstanbul'a geldik; fakat varır varmaz, kendimce feci bir ıstırap hissettim. Doktorlar sol böbreğimden rahatsız olduğumu söylediler. Bir ay kadar yatağımı terk edemedim. Doktor arkadaşların tedavisi, ıstırabımı bir türlü kökten gideremiyordu. Bir aralık iyileşir gibi oldum, fakat tekrar yattım. Nihayet doktorlar Viyana'ya gitmem gerektiğindee ısrar ettiler.

Viyana'da müracaat ettiğim profesör, benim sanatoryumda yatmamı zarurî gördü. Bir ay kadar Viyana civarındaki Kotaj Sanatoryumu'nda bizzat bu profesör tarafından tedavi olundum. Sonra yine aynı profesörün tavsiyesiyle, Karlsbad'a gittim. Rahatsızlığımın henüz tamamıyla geçmemiş bulunduğu bir tarihte (Gazi Paşa Karlsbad'da aldığı notlara bakarak bu tarihi buldu), 1918 Temmuz'unun 5'inci cuma günü Karlsbad'daki ikâmetgâhıma İzmir'de tanıdığım bir zât, diğer bir arkadaşıyla geldiler. Misafirler padişahın vefât ettiğini ve Vahideddin'in tahta çıktığını haber vererek:

— Allah herkese ve yeni padişaha ömür versin!.. dediler.

Ben bu haber karşısında biraz gayri tabii bir hâl almış olacağım ki, misafirlerimin dikkatlerini çekmiştim. Üzülmüş müydüm, memnun mu olmuştum? Pek tahlîl edemiyordum. Gerçek şu idi ki, ne ölen padişaha acımıştım, ne de yeni padişahın ömrünün uzun veya kısa olmasıyla ilgiliydim. Acaba üzüntümün sebebi bu değişim esnasında İstanbul'da bulunmamak mıydı? Buna dair bir kesin bir fikir söyleyemem, yalnız bir durgunluk geçirdiğimi hatırlarım. Birkaç gün içinde tamamlayıcı bilgi geldi. Ben Vahideddin'i telgrafla tebrik ettim. Cevabı verildi.

Son malumâttan anlaşıldığına göre, İzzet Paşa yeni padişahın yaveri ekremi olmuştu. Bu olayı manidâr buldum.

Çünkü İzzet Paşa yaver olmaktan ziyâde, bu isim altında bir askerî danışman veya erkân-ı harbiye reisi gibi bir vaziyet almış oluyor zannettim. Birkaç gün sonra İstanbul'da bulunan yaverim Cevat Abbas (Gürer) beyden hemen İstanbul'a dönmeme dair bir telgraf aldım. Henüz hastalığım geçmediği için ciddi bir sebep olmadıkça İstanbul'a dönmek istemiyordum. Onun için Cevat Abbas beye bu mealde cevap yazdım. Kendisinden aldığım ikinci telgrafta, İstanbul'a kısa sürede dönmemin arzu buyurulduğu yazılmıştı. Artık dönmemin kimin tarafından arzu buyurulduğunu araştırmaya lüzum görmeden, 1918 senesi 27 Temmuz Cumartesi günü Karlsbad'dan hareket ettim.

PADİŞAH

1918 tarihinde meşrûtiyet padişahı Mehmed Reşad ölmüş, yerine otuz altıncı padişah olmak üzere Mehmed Vahideddin tahta geçmişti. Padişah olduktan sonra, veliahtlığı zamanında kendisiyle beraber Almanya seyâhatinde bulunan Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeyi arzu etmişti. Atatürk de bu arzu üzerine saraya geldi. Bu görüşmeyi Atatürk şöyle anlatıyor:

— Viyana'da hiç kalmaksızın seyâhatime devam etmek niyetinde iken, o zamanın çok yaygın ve öldürücü bir hastalığına, İspanyol nezlesine yakalanarak, bir müddet Viyana'da kalmaya mecbur oldum.

Beni İstanbul'da karşılayan Cevat Abbas beyden aldığım açıklama şudur: "İstanbul'a dönmemi bana yazmasını söyleyen yaveri ekrem İzzet Paşa'dır."

Geldiğimi İzzet Paşa'ya bildirdim. Hatırımda kaldığına göre, Pera Palas'taki dairemde kendisiyle görüştüm. Davet sebebinin ne olduğunu merakla anlamak istiyordum. Paşa hiçbir sebep olmadığını, ancak yeni padişahla veliahtlığındaki seyâhatim münâsebetiyle çok yakından temaslarım olduğunu bildiği için, bu temasları tekrar devam ettirmek sûretiyle faydalı olabileceğimi düşünerek böyle bir arzu göstermiş olduğunu beyan etti. Paşa'ya beni hatırladığından dolayı teşekkür ettikten sonra dedim ki:

— Herhalde genel durumun kötülüğünü gidermek için yeni padişahı yeni bir istikamete sevk etmek lâzımdır. Bu görüş doğrultusunda kendisiyle görüşmemi uygun bulur musunuz?

Uygun gördü. Derhal Naci Paşa aracılığıyla padişahtan görüşme istedim; belirli bir saat için olumlu bir cevap geldi.

Seyâhat arkadaşım Veliaht Vahideddin'le birkaç ay ayrılıktan sonra yeni padişah Vahideddin'in salonuna Naci Paşa'nın kılavuzluğuyla girdim. Bu andaki duygularımı şöyle izah edebilirim: Tahta oturmadan evvel çok şeyleri açık açık görüştüğümüz ve benim bütün görüşlerimi doğrulayan karşılıklarda bulunan bu zât, acaba hükümdar olduktan sonra benim aynı tarzda görüşmeme müsaade eder mi ve aynı karşılıklarda bulunur mu? Bunda tereddütlüydüm. İşte Padişah Vahideddin'le bu tereddüt içinde karşı karşıya geldik.

Beni çok nâzik kabul ettiğini söylemeliyim. Veliahtlığı zamanında olduğundan daha fazla mültefitti. Oturdu, bana da karşısında yer gösterdi ve aramızdaki tabure üzerinde bulunan sigaralıktan bir sigara alıp verdi, kendisi de bir sigara aldı ve yaktığı kibriti bana uzattı. Bu tavırdan çok ümitvâr oldum. Evvela kendisini münasip bir lisanla tebrik ettim. Sonra çok mühim bir anda Osmanlı tahtını işgal etmiş olduğunu izah ederken dedim ki:

— Seyahatimiz esnasında bütün fikirlerimi çok açık dille söylemiştim. Bu dakikada aynı tarzda görüşmeme müsaade buyurulur mu?..

— Hay hay! dedi.

Bekliyordum. Uzun konuşmalarım içinde esas nokta şu idi: "Hemen Başkumandanlığı bizzat üstleniniz; kendinize vekil değil, bir erkân-ı harbiye reisi tayin ediniz. Her şeyden evvel orduya sahip ve hâkim olmak lâzımdır. Ancak ondan sonra düşünülecek uygun kararlar uygulanabilir."

Vahideddin bu teklifim üzerine, tıpkı kendini ilk defa veliaht iken sarayda gördüğüm vakit olduğu gibi, gözlerini kapadı ve az sonra cevabı verdi:

— Sizin gibi düşünen başka komutanlar var mıdır?

— Vardır, dedim.

— Düşünelim.

Konuşmamız kendiliğinden kesilmişti, izin aldım.

Birkaç gün sonra idi. Naci Paşa, padişahın beni İzzet Paşa ile beraber kabul etmek istediğini bildirdi.

İkimiz Vahideddin'in huzurundayız. Ben bu daveti, aynı fikir ve mütalaa üzerine ikimizi birden dinlemek arzusunda bulunmuş olmasıyla yorumluyordum. Konuştuğumuz esnada bu görüşümü takibe çalıştımsa da, konuşmayı genel konulardan çıkarmaya muvaffak olamadım. Vahideddin çok ihtiyatkâr tavırlıydı. Nihayet neticesiz bir görüşmeyle padişahın yanından ayrıldık.

Günler geçti, tekrar yalnız olarak padişahla görüşmek istedim. Beni bu sefer de kabul etti. Ben ilk görüşümde ısrarcı görünen bir adam tavrıyla belki de önceki gibi aynı vadide konuşmaya başladım. Vahideddin hızlı bir geçişle bana cevap verdi.

— Paşa! Ben her şeyden evvel İstanbul halkını doyurmak mecbûriyetindeydim. İstanbul halkı açtı, bunu temin etmedikçe alınacak her tedbir isâbetsiz olurdu.

Bu cümlenin sonunda Zât-ı Şahâne gözlerini kapadı. Ben tilki tabiatında her entrikanın her gün şâhidi olduğum yüzlerce örneğinden biri karşısında bulunduğuma büyük bir üzüntüyle kanaat getirdim. Düşündüğüm şu idi: "Zât-ı Şahâne evvela İstanbul halkını kazanmak istiyor, kendisinin gelecekteki girişimleri için kuvvet ve dayanak noktasını burada arıyor." Fakat yine düşündüm ki, genel şartlar düzeltilmedikçe, politikacılık noktasından doğru olsa bile bu isteğin gerçekleşmesi mümkün müydü? Bunun için bir fikir daha söylemekten kendimi engelleyemedim:

— Çok doğru düşünüyorsunuz; fakat İstanbul halkını doyurmak için alınması gereken önlem ve teşebbüsler, Zât-ı Şahânenizi bütün memleketi kurtarmak için alınması gereken kaçınılmaz ve acil tedbirlere başvurmaktan engelleyemez. Herkesin selâmetini temin edecek mesai, ancak ma-

kinenin tamamının işlemesiyle mümkün olur ve tamamı işlemedikçe bu makineden az sonuç dahi almak mümkün olmaz. Söylediğimin doğruluğuna inanıyorum; belki Zât-ı Şahânelerince fazla şahsî görülür; lâkin bildirmeye mecburum ki, yeni padişahın hareket başlangıcı evvela kuvvete sahiplenmek olmalıdır. Devleti, milleti ve bütün menfaatleri müdafaa eden kuvvet başkasının elinde bulundukça, sizin padişahlığınız dahi sözde olmaktan kurtulamaz. Biraz tedbirsizce olduğuna kanaat getiriyorum.

Padişahın verdiği cevaba şu cümle karıştı:

— Ben gereken şeyleri Talat ve Enver Paşalar hazretleriyle görüştüm!

Bunu söyleyen zât, daha birkaç ay evvel velihatlığında Talat ve Enver Paşalardan nefret duyduğunu anlatan ve bu adamların memleketi mahvolmaktan başka bir neticeye götürmesi mümkün olmayan teşebbüslerini eleştiren Vahideddin idi:

Şimdi Padişah ve Halife Vahideddin, bu zâtlarla görüşmüş, memleketin selâmeti için gereken tedbirleri almış bulunuyor; Vahideddin demek istiyordu ki:

— Siz vazife ve yetkinizin üstünde benimle lâubâlilik mi etmek istiyorsunuz?

Bu maksadı anladıktan sonra, Vahideddin karşısında benim vicdânî görevim son bulmuştu. Ayağa kalktım. İzin istedim. Gözlerini kapadı ve hiçbir kelime söylemeksizin elini uzattı.

Salondan çıktığım vakit Naci Paşa gözlerimdeki üzüntüyü okumuş gibi göründü. Bir şey söylemeden, uzaklaştım. Pera Palas'taki daireme geldim ve düşünmeye başladım. Hacı zannettiğimiz zâtın biri koltuğunun altından haçı çıkmıştı. Artık başka bir şey aramak lazımdı. Birkaç gün daha geçti. Vakitsiz kimseyi ürkütmek istemediğimden, cuma selamlık merasiminde, Yıldız Sarayı'nın Sultan Hamid

yapısı camiinde ben de ordu kumandanı sıfatıyla bulunuyordum.

Bir gün namazdan evveldi; bir salonda Başkumandan Vekili Enver Paşa, İzzet Paşa, Vehib Paşa, Balkan Savaşı'nı idâre etmiş büyük kumandanlarla beraber namaz vaktini bekliyorduk. Namazdan sonra Naci Paşa, Zâtı Şahâne'nin, özel salonunda beni görmek istediğini bildirdi.

— Yalnız mıdır?

— Hayır, yanında iki Alman generali var.

— Rica ederim, onlar çıktıktan sonra Zât-ı Şahâne ile ben yalnız görüşeyim.

— Ben de bu noktayı düşündüm. Birkaç defa vuku bulan irâdelerine münâsip cevaplar verdim. Fakat anlıyorum ki sizi bu generallerin yanında kabul etmek istemekte ısrarlıdır.

— Mümkünse bir daha teşebbüs ediniz, dedim.

Naci Paşa elinden geleni yaptı. Ve hatta padişahın kulağına: "Generaller gittikten sonra kabul etmeniz münâsiptir" dahi demiş. O bilakis, onlar orada iken gelmemi söyleyince, Naci Paşa bunda bir özel maksad olacağını düşünerek olanları bana anlattı.

Vahideddin'in yanına girdim. Ne nâzik, ne takdirkâr bir padişah; henüz ayakta iken Alman generalleri karşısında kısa bir nutuk söyledi. Bu sefer gözleri açıktı: "Çok takdir ettiğim ve güvendiğim bir kumandan" diyerek beni onlara tanıtıyordu.

Oturduk, dedi ki: "Sizi Suriye'ye kumandan tayin ettim. Oradaki durum önem kazanmış; oraya gitmeniz gerekiyor. Sizden talebim şudur: O tarafları düşman eline geçirmeyeceksiniz! Verdiğim vazifeyi başarıyla yerine getireceğinizden eminim, derhal o diyara hareket etmelisiniz."

İsteğini tebliğ ettikten sonra Alman generallerine baktı:

— Bu kumandan, dediklerimi yapabilir, dedi.

Görünüşte ne büyük teveccühe mazhar olmuştum. Benim yerimde bir ahmak olsaydı, ne kadar sevinecekti... Ben ise bir entrikacı karşısında bulunduğumdan ne kadar üzgündüm...

Düşündüm: Diyelim ki padişah hazretleri bana öyle bir vazife veriyorsunuz ki, o vazifeyi ifaya memur kumandanlar mevkiilerinde durmaktadırlar. Beni onların üstünde, bir başkumandanlığa mı memur ediyorsunuz? Eğer böyle ise çok iftiharla irâdenizi kabul edeceğim. Fakat şüphe etmiyorum ki bunun farkında bile değilsiniz. Beni, vaktiyle istifa ederek, haklı sebeplerle bıraktığım ve bugün orada bulunan bütün ordular gibi mağlup olmuş bir ordunun başına mı gönderiyorsunuz? O halde bütün bu istenilen vazifeleri yapmaya nasıl muktedir olurum?..

Fakat muhâtabımın bu konu üzerinde münâkaşa etmeye değeri olmadığını artık kabul etmiştim. Sadece izin alıp evvelce terk ettiğim salona geldim. Orada Enver Paşa'nın çok mütebessim çehresi karşıma çıktı.

— Bravo, tebrik ederim, muvaffak oldunuz!.. dedim ve ciddi bir tavırla ilâve ettim:

— Azizim, hiç olmazsa biraz esaslı tedbirler üzerinde konuşalım. Benim bildiğime göre artık Suriye'de ordu, kuvvet, vaziyet isimden ibarettir. Beni oraya göndermekle güzel bir intikam alıyorsunuz; sonra görenek dışı bir şey yaptınız... Bizzat padişaha bana emir verdirdiniz!..

Enver Paşa gülüyordu, Vehib Paşa da öyle... Fakat diğer zâtlar bir şey anlamamış ve hissiz bir şekilde duruyorlardı. O esnada salonun bir köşesinde, demin işaret ettiğim Balkan Savaşı kumandanları hareketli bir diyalog içinde idiler... Bir büyük kumandan diyordu ki:

— Efendim, bu Türk neferlerinden hayır yoktur, bunlar hayvan sürüsüdür. Yalnız kaçmayı bilirler. Allah muhâfaza etsin, böyle hissiz bir sürüye kimseyi kumandan etmesin...

Kendi vaziyetimi unutarak onlarla ilgilenmeye başlamıştım. Coşkun konuşmanın en çok konuşan kumandanına dedim ki:

— Paşam, biz de askeriz;, biz de bu orduya kumanda etmiş adamız. Türk neferi kaçmaz, kaçmak nedir bilmez... Eğer Türk neferinin kaçtığını görmüşseniz, derhal kabul etmelidir ki, onun başında bulunan en büyük kumandan kaçmıştır. Eğer siz kaçtığınız alçaklığını Türk neferlerine yüklemek istiyorsanız insafsızlık ediyorsunuz. Muhâtabım olan general beni tanımıyordu. Yahut tanımamazlıktan geliyordu... Bir an durdu, sağındaki solundaki arkadaşlarına sordu: "Kimdir?" Fısıltılar bu zâtı aydınlattı. Ondan sonra sessizlik hâkim oldu.

BOZGUN

Nablıs karargâhında, ikinci defa Yedinci Ordu kumandanıyım. İlk işim, çok üzücü ve yorucu seyâhatlerle cepheyi dolaşmak ve vaziyeti incelemek oldu. Bu teftiş neticesindeki kanâatim şu idi ki, her şey bitmiştir. Yakın felâkete engel olmak için köklü önlemler almak zordu.

Düşününüz; yüzlerce kilometre uzunluğunda bir cephe üzerinde üç ordu vardı. İsimleri ordu; zayıf, dağınık birtakım kuvvetler... Daha İstanbul'dan hareketten evvel düşündüğüm şey bu şekilden çıkmak ve hakîkate dâhil olmaktı. Yani bütün bu kuvvetler yoğun bir kütle, ufacık da olsa, kıymetli bir kütle hâlinde tek bir ordu teşkil etmeliydi ve madem ki ben buraya memur ediliyordum; kendime güvenerek gerekli olanlara daha evvel, İstanbul'dan hareketimden evvel bildirdim ki; bu kuvvet, benim emrime verilmelidir. Bu yoldaki tekliflerim küçümsemeye maruz kaldı.

Biliyorsunuz ki, ben Karlsbad'dan tamamen iyi olarak gelmiş değildim. İstanbul'a vardıktan sonra gerek orada, gerek karargâha kadar seyâhatimde çektiğim üzüntüler ve bilhassa cephenin çok sıkı ve az zamanda teftişi yüzünden tekrar rahatsız olmuştum. İstanbul'dan çıkalı daha on beş gün olmamıştı, yatağımda yatıyordum.

Bir gün Erkân-ı Harbiye Reisi alışıldığı üzere bana o günün raporlarını okudu; her zamanki gibi basit raporlar... Yalnız bu raporlar içinde bir görüş dikkatimi celbetti. Bir İngiliz esirinin ifâdesi... Onun sayesinde keşfettim ki, bir veya iki gün sonra İngilizler bütün cephe üzerinde ciddi taarruzlar yapacaklardır.

— Biraz sonra kurmay subaylarımı toplu olarak göreceğim, dedim. Yataktan kalktım, giyindim; iş odasına giderek bir savaş emri yazdırdım. Bu emirde: "Düşman 19 Eylül günü akşamı genel taarruz yapacaktır" diyor ve buna karşı ordumca alınacak tedbirleri zikrediyordum.

Bu emri bilgi için, grup kumandanı bulunan Liman von Sanders paşaya da gönderdim. Çok hürmet ettiğim bu zât, benim raporlardan çıkardığım neticeyi basit görmüş ve gülmüş; bununla beraber ihtiyattan bir zarar gelmez, diyerek bana da fazla bir şey söylemeye lüzum görmemiş.

Ben verdiğim emrin uğrayabileceği yanlış anlamaları tahmin etmiştim. Bu sebeple, düşmanın, işaret ettiğim zamandaki taarruzunu çok dikkatle takip ediyordum.

19-20 Eylül gecesi, kolordu kumandanlarını (İsmet ve Ali Fuad Paşalar) telefon başına çağırdım ve sordum:

— Verdiğim emri ve ona göre gereken tedbirleri aldınız mı?

— Emriniz yapılmıştır, cevabını verdiler.

Ben daha telefon konuşmasını bitirmeden, düşman topçusu savaş hatlarımız üzerine ateş etmeye başladı. Gece savaşla geçti. Benim ordumun sağ cenahındaki ordu yarıldı. Esir oldu. Ve boş kalan bu cepheden geçen düşman süvarileri Liman von Sanders'in karargâhını bastı. Gerçek anlaşıldı, fakat neye yarar?

Ben, zorluklar içinde, nehirlerden geçerek, çöllerden aşarak ordumu Şam'a kadar getirebildim. Ordum Şam civarında dinlenmek için toplandığı sırada yanımda küçük bir maiyetle Şam'a gidiyordum. Şam'ın içinde doğal olmayan bir hâl vardı, bunun manasını anlamak güçtü. Lâkin ben mektepten kurmay yüzbaşı olarak çıktıktan sonra ilk sürgün yerim olan Şam'ı tanımış olduğum için kolaylıkla anladım ki, şehri bize karşı bâriz bir sertlik kaplamıştır.

Şam'da Liman von Sanders'i bulacağımı tahmin ediyordum. Adı geçen şahıs Şam'ı terk etmiş; oraya daha evvel gönderdiğim erkân-ı harbiye reisim Sedat Bey'e bir talimât bırakmış. Bu talimâta göre, ben ordumu Şam'ın savunması için dördüncü ordu kumandanı Mersinli Cemal Paşa'ya terk edeceğim ve kendim Rayak civarında kumandansız kuvvetleri emrime almak üzere hareket edeceğim.

Viktorya Oteli'nde dördüncü ordu karargâhı olan odaya girdim, Cemal Paşa'yı buldum; benim aldığım talimâttan onun da bilgisi vardı. Yedinci Ordu kuvvetlerini noksansız, kolordu kumandanlarından İsmet beyin emrine vererek kendisine teslim ettim; ben de o gece özel bir trenle Rayak'a gittim. Hareketimden evvel diğer kolordu kumandanım Ali Fuad Paşa'nın bana katılmasını bildirdim. Ravak'ta Liman von Sanders'le görüştüm. Bana oradaki kuvvetleri teslim etmek istedi. Hatırlarım ki, Asya kolu unvanı taşıyan ve bir Alman albayın emrinde bulunan Alman kuvvetinin karargâhına dâhil olmuştuk. Bu karargâh Rayak civarında (Tegnabel) ziraat mektebi binasında idi. Güzel ve modern bir bina... Alman albay, bize birer soğuk bira ısmarladı. Aynı zamanda Liman von Sanders'e, parlak Alman kolunun, her şeye rağmen parlak göstermek istediği vaziyeti harita üzerinde izâh etti. Albay bey sözünü bitirdikten sonra dedim ki:

— Bu zât benim emrime verildi mi?

— Evet!..

— O halde albay bey, bana cevap veriniz; nerede, ne kadar kuvvetiniz kalmıştır ve ne vaziyettedir?

Sorum karşısında albay durdu:

— Henüz olumlu cevap veremem. Çünkü harekât gereği, vaziyet biraz şüphelidir.

Dedim ki:

— Albay bey, bir vatan elden gitmektedir. Bunun sorumluluğunu üzerlerine almış olanlar şüphe üzerine savunmalarını kuramazlar. Ben şimdi karar vermek mecburiyetindeyim. Sizin nerize güvenebilirim, bana söyler misiniz?

Albay akıllı bir zâttı. Ciddi sorum üzerine bir an düşündükten sonra gerçeği söylemekten çekinmedi:

— Efendim, savunma yapabilecek bir kuvvet olmadığını kabul etmek yerindedir.

— Yani karşımda bir albay bey ve maiyetini görüyorum. O kadar...

— Doğrusu budur, cevabını verdi.

— Karargâhlarımıza gidelim! dedim. Benim karargâhım Rayak'ta, Liman von Sanders Paşa'nınki Baalbek'te idi. Gördüğüme nazaran Rayak civarında dağınık, düzensiz, maneviyâtı kalmamış birtakım insanlardan başka, kuvvet denecek birşey yoktu. Fertleri, güvendiğim subaylar vasıtasıyla derhal toplatıp düzene koydurdum. Bu işleri yaptığım esnada, bir taraftan da Rayak istasyonunun tamamen ateşe verilmesini emretmiştim. İstasyon binalarının ateşi arasında bana haber verdiler: "Bazı ordu kumandanları kuzeye geçti." Anlaşılmıştı ki, Şam'ı savunma için ordumu kendisine devrettiğim kumandan Şam'dan ayrılmıştır. Yine bana, düşmana teslim olmaya mecbur kalan ordunun bir kolordu kumandanının buraya gelmediğini haber verdiler. Hiç unutmam; bu kolordu kumandanını yanıma çağırdım, dedim ki:

— Siz kolordunuzu bırakıp Beyrut'a gittiniz, oradan da benim yolladığım trenle buraya geliyorsunuz. Kolordu denilen birlik, kuvvet ve kudret itibarıyla en büyük birliktir. Bunun kumandanı, bir tek neferini dahi kurtarmaksızın, bilakis bütün askerlerini düşman elinde bırakarak, şahsını kurtardığı vakit, neden ve koşulları ne olursa olsun, kolordu kumandanının aleyhindedir. Şimdi ben size bir iyilikte

bulunmak istiyorum. Fakat bir şartla: Henüz kumanda etmek için manevî gücünüz yerinde midir?

Biraz düşündükten sonra:

— Evet yerindedir!

— O halde Baalbek'te bekleyen arkadaşınız Ali Fuad Paşa'nın yanına gidiniz, yarın size tekrar bir kuvvetin kumandanlığını vereceğim...

Söylemeliyim ki, bu zât benim yanımdan ayrılmış; fakat Baalbek'e değil, trene binip İstanbul'a gitmiştir.

O akşam bende şu fikir belirdi: Bütün cephelerde ve bütün kuvvetler üzerinde emir ve kumanda kalmamıştır. Adeta delice bir emir verdim. Bu emrin esaslı noktaları şunlardır: "Şam'da bulunan bütün kuvvetler Ali Fuad Paşa kumandası altında kuzeye hareket edeceklerdir."

Emrin bir sûretini bütün kuvvetlerin kumandanı olan Liman von Sanders Paşa'ya bilgi için gönderdim. Aleyhimde bir isyan olmuş:

— Bu adam kimdir ve ne yapıyor?

Ben zaten bunu bekliyordum; yaptığım işin mana ve mâhiyetini izah edeceğimden emin olarak, Rayak istasyonunu yaktıktan sonra, ertesi gün yerli ahalinin ateşleri içinde Baalbek'e geldim. Baalbek'te beni bekleyen kolordu kumandanı Ali Fuad Paşa'ya, kuzeye harekete dair olan emrin yerine getirilmesine devam edilmesi gerektiğini tekrar ederek trenle Liman von Sanders'in bulunduğu Humus'a vardım. Gece idi. Çok samimi bir lisanla, Liman von Sanders'e bu vaziyet karşısında verilmesi gereken kararların bundan ibaret olduğunu izah ettim. Liman von Sanders, çok yücegönüllülükle:

— Karar budur. Fakat ben nihâyet bir yabancıyım; bu kararı veremem; bunu ancak memleketin sahipleri verebilir.

— O halde bu karar uygulanacaktır, cevabını verdim.

— Yalnız rica ederim, benim erkân-ı harbiye reisini de iknâ eder misiniz?...

Liman von Sanders'in erkân-ı harbiye reisi Kâzım Paşa (Diyarbakırlı) idi. Kâzım Paşa hasta idi. Liman von Sanders ile beraber onun yattığı odaya gittik. Söylenmesi gereken şeyleri anlattım. Kâzım Paşa, derhal Liman von Sanders'le beraber, benimle hemfikir oldular. Benim pratik kararım şuydu:

(Ortada kalan Yedinci Ordu unvanı ve birçok enkaz!.. Bunları Halep'te, Suriye'nin en kuzeyinde toplamak, ondan sonra yeni karar almak...) ve bunu bizzat ben yapacaktım. Liman von Sanders teselli bulmuş bir vaziyette, bu teklifimi kabul etti.

— Bahsettiğim kuvvetleri Halep'te topladım. En ileride bıraktığım kumandan, tümen komutanı Kâzım bey idi. Ordumun kolordu kumandanları İsmet ve Fuad Paşalardı. Halep'te, sürekli yorgunluklar sebebiyle eski rahatsızlığım tekrar etti. Üç beş gün tedavi oldum. Yatağımdan kalktığım gün karargâhım olan Baron Oteli'ne gittim, otelde oturuyordum. Yanımda Suriye Valisi fahrî binbaşı Tahsin bey vardı. Halep'in doğu cephesinden işgal edilmiş olduğuna dair karışık bir bilgi geldi. Çok yakın bir tehlikeyi işaret eden bu haberi araştırmak için, bizzat o istikamete gitmeyi tercih ettim. Otomobilde Tahsin beyle yaverim Cevad Abbas bey vardı. Şehrin doğu girişinde bir kalabalığın içine girdik; bunlar, askerî kıyafet taşıyan aşîretler ve bedevîlerdi. Esir olmuştuk. Yanımda kuvvet olarak tek bir nefer yoktu, hücum eden bedevîler otomobilin etrafını sardı ve her tarafına yüklendiler. Saldırıyı görünce şoföre:

— Dur!.. emrini verdim.

Elimde Tahsin beyin verdiği kırbaçla ayağa kalkarak, onların anlayabileceği lisanla sordum:

— Reisiniz nerededir?

Cevap verdiler:

— Hepimiz reisiz!

Derhal karar vermek lazımdı. Kırbaçla vurmaya başlayarak:

— Çekilin!.. diye bağırdım.

Gayri ihtiyârî çekildiler. Emrettim:

— Çabuk, reisiniz karşıma gelsin!..

Reisleri geldi. Ona dedim ki:

— Ben sizin yardım ettiğiniz vaziyete galebe çaldım, herkes mağlûptur. Fakat sizin iştirâkinizi de mazur görüyorum. Bu akşam yanıma geliniz, sizinle görüşeceklerim var.

— Emredersiniz! dedi.

Şoföre: "Çabuk geriye!" emrini verdim. Halep'in içindeki karargâhıma döndüm. Biraz sonra Şeyh geldi. Kendini onun anlayabileceği merasimle kabul ettim ve sordum:

— Benden ne istiyorsunuz?

— Şimdilik bin altın, silah ve cephâne... dedi.

Bin altını o akşam verdim. Silah ve cephâne için söz verdim. Ertesi gün yine rahatsız olarak karargâhımda uzanmış, yatıyordum. Bir aralık Halep şehrinin içinde bir ateş koptu. Balkona çıkıp sokağa baktım: Herkes heyecan içindedir. Ve bir kalabalık, otele hücum halindedir. Herkes bana doğru geliyor. Vaziyeti kavradım, kırbacımla evvela kalabalığı otel dışına çıkardım. Alt kattaki taraçaya indiğim vakit, Halep kumandanı, heyecandan okuyamadığı bir raporu bana verdi, sükûnetle okudum. Rapordan anlaşılıyordu ki, Halep saldırıya maruz kalmıştır.

Bulunduğum otelin kapısından sağa saparak yürüdüğü zaman bir dört yol ağzına rastlanır. O noktaya kadar geldim. Bütün yolları tutturmuştum. Düşman uçaklarından atılan bombalara bazı damlardan atılan bombalar ekleniyordu. Bu beni güldürdü. Çünkü ben Halep'i korumayı düşü-

nüyordum. Akşam vakti idi. Bulunduğum yerden ileride birçok adamın yere serildiğini görüyordum; bunlar beni yalnız zannederek saldıran zavallılardı. Ben Halep şehrinde, sokak savaşını idâre ettim. Hücum edenler tamamen yenilip bozguna uğrayarak, kovuldular ve takip olundular. Şehirde vaziyete tamamen hâkim olduk ve sükûnet geri döndü. Akşam yaklaşmıştı. Sokak savaşını idâre ettiğim noktanın yakınında şoför bekliyordu. İşâret ettim, bulunduğum noktaya yanaştı. Otomobile binmeden evvel Halep kumandanına emirlerimi ve talimâtı verdim. Verdiğim talimâtta esas olan şu nokta vardı: (Bu akşam Halep ilerisindeki kuvvetleri geriye çekeceğim, yarın Halep'in kuzey batısında İngiliz ve Araplarla savaşacağım. Buna göre hareketinizi düzenleyiniz.)

Olaylar dilediğim gibi cereyan etti. Ertesi gün sabahleyin benim kuvvetlerimin geri çekildiğini zanneden Arap ve İngilizler sevinçle taarruza başladılar. Ve tarafımızdan alınmış olan önlemlerle mağlûp olup, bozguna uğradılar. İşte orada bu zafer neticesi bir hat tesbit edip sınır çizdim ve kuvvetlerime, düşman bu hattın ilerisine geçmeyecektir diye emir verdim. Nitekim geçmemiştir.

Gerek Erzurum Kongresi'nde, gerek Sivas Kongresi'nde Türkiye'nin millî sınırlarını tesbit hususunda ben, "Türk süngülerinin işaret ettiği bu hattı" esas kabul ettim. Malumunuzdur ki, misâk-ı millîyi nihayet Ankara'da tesbit etmiştim. Meselenin yabancısı olan birtakım zâtlar, bunda etkili olmak istediler ve millî sınırlar söz konusu olduğu zaman, hakîkati bilmedikleri için türlü türlü zanlara kapıldılar.

İtiraf ederim ki, ben de millî sınırları, biraz Wilson prensiplerinin insânî maksatlarına göre ifâdeye çalıştım. O insânî prensiplere dayanarak, Türk süngülerinin savunduğu ve tesbit ettiği sınırları müdafaa etmişimdir.

Zavallı Wilson! Süngü, kuvvet, şeref ve haysiyetin savunamadığı hatların, başka hiçbir prensiple savunulamayacağını anlamadı.

Halep'te bulunduğum günler zarfında memleketin genel durumunu kendi kendime düşündüm. Vaziyet şu idi: Müttefiklerimiz ve biz partiyi kaybetmiştik. Fakat Türkiye için mesele, bütün varlığını kaybetmek neticesine varacak kadar ölümcüldü. O tarihte düşünülecek şey, kaybolduğuna şüphe kalmayan partiyi iâde etmek olamazdı; yalnız varlığımızı muhâfaza için en hızlı ve kesin çarelere başvurmakta tereddüt etmemeliydik. Hatta bu uğurda bütün müttefiklerimizden ayrı olarak gerekirse yeniden vaziyet almak zorunlu olabilirdi.

Halbuki savaşı neticeye ulaştıran o günkü kabineden böyle bir hareket beklemek boşuna idi. Derhal bu kabineyi düşürmek, onun yerine benim de düşündüğüm tarzda iş görebilir yeni bir kabineyi iktidara getirmek gerektiğine inandım. Şunu da ilâve etmeliyim ki, düşüncelerimi uygulayabilmek için bu yeni kabinede mutlaka bütün ordunun kumandasının bana verilmesi gerektiğine de kanâat etmiş bulunuyordum.

Vaziyet buhranlı olduğundan ve alınacak tedbirlerin çok ciddi ve seri alınması gerektiğinden, bu düşüncemi telgrafla Padişah Vahideddin'e bildirdim. Yeni kabine için Sadrazam olan İzzet Paşa'yı ve nezâretlere (bakanlıklara) de bazı arkadaşları isimleriyle tavsiye etmiştim. Aynı telgrafta kendimin de bu kabinede Harbiye Nâzırı olarak bulundurulmamı çok samimi bir lisanla istedim. Padişah'a bu müracaatımdan, kabine için tavsiye ettiğim zâtlara da ayrıca bilgi verdim.

Çok geçmedi. Talât Paşa kabinesi istifa etti. İzzet Paşa'nın başkanlığında yeni kabine teşekkül etti. Bu yeni teşekkülün benim yazılı beyânımla ilgisi olup olmadığı hak-

kında bir şey diyemem. Ancak, tavsiye ettiğim arkadaşlarımın mühimleri kabineye dâhil oldular. Yeni kabinenin teşekkülünden sonra Sadrazam Paşa'dan aldığım bir telgrafnâme, hatırımda kaldığına göre şu cümle ile bitiyordu: "Barıştan sonra birlikte olmamızı Allah'ın lutfedeceğini umarım." Bu telgrafa verdiğim cevapta şunları anlatmaya çalıştım: Ben, barışın çabuk gelemeyeceğini, barışa kadar çok buhranlı ve mühim vaziyetler karşısında kalacağımızı ve bu zorluklar içinde vatanıma ciddi hizmetler etmemin mümkün olduğunu anladığım içindir ki, Harbiye Nezâreti makamını istemiştim. Yoksa barışa ulaşılabildikten sonra onun huzur ve sükûnu içinde Harbiye Nezâreti görevini benden çok mükemmel yerine getirecek kıymetli zâtlar olduğunu bilirdim. Buna göre barıştan sonra refâkatimizi hiç de zarurî, hatta lüzumlu saymıyordum.

Bu hâtıratı anlatırken, salonda bulunan Ticâret Vekili Ali Cenani Bey:

— Paşa Hazretleri, müsaade buyurur musunuz? O sırada millî mukavemet teşkilâtı için ilk yol göstermede bulunmuştunuz; bu küçük hâtırayı arz edeyim.

O zaman İstanbul'dan Gaziantep'e giden Ali Cenani Bey (Katma) istasyonunda Gazi Paşa Hazretleri'ne rastlamıştı. İstasyon binasındaki karargâhında Gazi Paşa nereden geldiğini ve nereye gittiğini sormuş. Ali Cenani Bey cevap vermiş:

— Antep'te hemşirem, kayınvâlidem ve akrabalarım var. Antep vilâyeti Maraş'a naklediyormuş. Çapulcular şehir civarına kadar gelerek yağmaya başlamışlar. Ordu Adana'ya çekildikten sonra, hep düşman ayağı altında kalacaklar, onları başka tarafa nakil için gidiyorum.

Paşa Hazretleri demişler ki:

— Memlekette adam kalmadı mı? Kendinizi savunma çaresini düşününüz...

Ali Cenani Bey, çok ciddî bir şekilde sormuş:

— Ne ile, nasıl?

— Örgütlenin, millî bir kuvvet meydana getirin, kendinizi savunun. Ben istediğiniz silâhı veririm.

Gerçekten, o zaman Gazi Paşa'nın emri üzerine Antep'e verilen silahlar, meşhur müdâfaa teşkilâtının çekirdeğini oluşturmuştur.

SON VAZİFE

Yedinci Ordu Halep civarındaki durumu tesbit etmişti, 1334 (1918) senesinin son aylarında bulunuyorduk. Bu sırada Umum Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'nın sorumluluğuma verildiğine dair bir telgraf aldım. Yedinci Ordu kumandanlık vekâletine, kolordu kumandanlarından Ali Fuad Paşa'yı tayin ederek grup karargâhının bulunduğu Adana'ya hareket ettim.

Grup karargâhı, Adana şehri içinde büyücek bir otelde idi; Mareşal Liman von Sanders ile kurmay subay heyetini bu otelde buldum.

Yedinci Ordu karargâhından bu heyete kavuşuncaya kadar otomobille, gece gündüz, uyumaksızın, bozuk ve fena yollarda uzun mesâfeler katetmiştim. Uzun mesâfeler diyorum; bu mesâfelerin ne olduğunu Katma'dan Adana'ya giden karayolunu harita üzerinde pergelle ölçerseniz, daha doğru bir şekilde elde etmiş olursunuz.

Niçin bu kadar acele ediyordum? Bunu izah etmek güçtür. Bu acelenin sebebinin; ordu kumandanı bulunan bir genç generalin, ordulardan oluşmuş bir gruba kumandan tayin edilmiş olmasından doğan sevinç olduğu hatıra gelebilir. Halbuki bu hüküm, ancak harp başlangıcında bu tür tecellilere mazhar olanlar için doğru olabilir. Zira böyle büyük kuvvetlerle vatana şerefli ve tarihî vazifeler ifâ etmek ümidi, insana çok kuvvet ve zindelik verecek bir etkendir. Fakat harbin sonunda, hezîmet ve perişanlık manzaraları karşısında, aynı hükmü yürütecek mantık sâhibi bulunmaz zannederim.

O halde beni çok yorgun düşüren bu acelenin sebebi neydi? O zamanki duygularımı olduğu gibi nakletmek zor olmakla beraber, şu kadarını hatırlıyorum ki; bir an evvel

Adana'ya ulaşmak, güney cephelerine henüz hâkim bulunan kuvvetlerin başında olarak İstanbul ile aracısız bir şekilde konuşmak, görüşlerimi uygulamaya geçirebilmek için müsait bir fırsat olacağı zannında idim. Bu zannımda ne dereceye kadar isâbet edebilmiş olduğumu, bundan sonraki gelişmelerden anlayacaksınız. Ümitlerimin boşa çıktığını görürseniz, bunun sebeplerini inceleyebilecek kadar vesîkaları size vereceğim.

Mareşal Liman von Sanders Paşa'nın karargâhında, büyük nezâket ve itina içinde istirahat ettirildim.

Şimdi yalnız Liman von Sanders'le ben, onun kumandanlık bürosundayız. İkimiz bir masada, karşılıklı ayaktayız. Liman von Sanders, huy edindiği terbiye ve nezâketle, fakat çok hazin bir lisanla bana şu kısa cümleleri söyleyerek kumandayı terk ve teslim etti:

— Ekselans! Siz, savaş cephelerinde, Arıburnu'nda, Anafartalar'da çok yakından tanıdığım bir kumandansınız. Aramızda gerçi belki bazı hâdiseler geçmiş olabilir. Fakat nihâyet bunlar bizi birbirimize daha iyi tanıtmış oldular. Kalpten dost olduğumuzu zannederim. Bugün Türkiye'yi terke zorlanırken, emrim altındaki orduları, Türkiye'yi ilk geldiğim zamandan beri takdir ettiğim bir kumandana teslim ediyorum. Bu umûmî felâket içinde bedbahtlık duymamak mümkün değildir. Ben yalnız bir şeyle teselli oluyorum. Kumandayı size terk ve teslim etmek! Bu dakikadan itibaren emir sizindir, ben sizin misafirinizim.

Mareşalin hüzün ve elemle dolu sözleri beni de üzdü. Hiç cevap vermedim, sadece:

— Oturalım, dedim. Karşı karşıya oturduk, birer sigara yaktık ve benim ricam üzerine o, birer kahve ikram etti; ikimiz de suskun, birbirimize bakıyorduk. Bu anda zihnimden geçenler neydi?

* * *

Adana otelinin bu bahsettiğim odasında Liman Paşa ile karşı karşıya düşünürken, diğer bir nokta da hatırımdan geçti. Arıburnu kumandanı idim. İngilizler Anafartalar'a çıkmıştı. Vaziyet buhranlı ve çok tehlikeliydi. Başkumandan vekili Enver Paşa'ya kadar doğrudan doğruya müracaat etmek zorunda kaldım. Yeterli cevap gelmedi. Karargâhı Yalova'da bulunan ordu kumandanı Liman von Sanders paşa telefonla beni aradı; konuşmamızda aracılık eden, yine Erkân-ı Harbiye Reisi Kâzım beydi, sorduğu sual şu idi:

— Vaziyeti nasıl görüyorsunuz, nasıl bir tedbir düşünüyorsunuz?...

Vaziyeti nasıl gördüğümü ve kademe kademe nasıl tedbirler almak lâzım geldiğini çoktan, bütün ilgililere bildirmiştim. Bütün bu müracaatlarımın cevapsız kalmasından kaynaklanan bir üzüntü içinde kızgınlıkla şu cevabı verdim:

— Vaziyeti nasıl gördüğümü çoktan size bildirmiştim. Tedbire gelince: Bu dakikaya kadar çok müsâit tedbirler vardı, fakat bu dakikada tek bir tedbir kalmıştır.

— O tedbir nedir?

— Bütün kumanda ettiğiniz kuvvetleri emrim altına veriniz, tedbir budur.

Alaycı bir cevap aldım:

— Çok gelmez mi?

— Az gelir! dedim. Telefon kapandı. Bundan sonra da uzun hikâyeler var, en nihayet Anafartalar Grubu Kumandanlığı'nı bana verdi, vesaire...

Az mı gelir, çok mu gelir? Bu kararı vermek için aradan bunca fâcialar ve telâfisi mümkün olmayan zararlarla dolu dört sene geçmesini mi beklemek gerekirdi? Takdir olunan bu imiş... O gün benim dediğim, hakîkat teslim olunsa daha iyi olurdu; dört senelik felâket derslerinin sebep olduğu uyanma hissinin baskısı altında, bugün bana

grup kuvvetlerinin teslim olunmasında mı fazla fayda vardı, bunlar tartışmaya değer. Osmanlı Devleti mukadder felâkete maruz kalıp darmadağın olduktan ve her şey çamurlar içine battıktan sonra dahi yapılan bu işlerde olumlu hiçbir mana ve maksat yoktu. Esasen devirlerin birer ara çizgisi olması gerektir. Şimdi çok memnunum ki beni geçmiş safhaların birbirini izlemesi üzerinde bulunmaktan engellemişlerdir. Hakîkaten insan, yaşadığı, bulunduğu ve çalıştığı çevre içinde, o dönemi sevk ve idâre edenlerle hemhâl ve bir kanaatte olursa, aynı çevre ve dönemin adamı olmaktan çıkamaz; bana bu felâketten uzak kalmak için ellerinden geleni yapanlara teşekkür etmeyi vazîfe sayarım. Onların, bu hareketlerini bilinçli olarak yapmadıklarını zikretmek şartıyla..

MONDROS MÜTÂREKESİ

Atatürk, Yıldırım Orduları teşkilâtını ikmâl ederken, Mondros Mütârekesi'nin imzalandığı günleri anlatıyor:

— Kumandasını üstlendiğim kuvvetler şunlardı: İkinci Ordu, kumandanı Nihat Paşa: Karargâhı Adana, benim eski ordum... Yedinci Ordu, benim ordum, kumandanı vekâleten Ali Fuad Paşa... Hicaz kuvve-i seferiyesi, kumandanı Muhiddin Paşa (eski Kâbil elçimiz), bir tarihte bunun kumandanlığına tâyin edilmişken, kabul etmeyerek Şam'dan dönmüştüm; ve son olarak da Maan (Ürdün sınırları içerisinde bir bölge)'da birtakım kuvvetler...

Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığını üstlendikten sonra, düşündüğüm esaslı noktalar şunlardı: Doğrudan doğruya elim altında bulunan kuvvetleri, geçirdikleri bütün zorluklara rağmen hakikî kuvvet hâline getirmek, düzene koymak, yeniden oluşturmak, takviye etmek! Hicaz kuvve-i seferiyesini, Maan kuvvetlerini hiç de hesaba katmayı düşünmedim. Onların zaten esârete mahkûm olduklarını iki sene evvel Cemal ve Enver paşalara anlatmıştım.

Musul civarında bulunan Altıncı Ordu'dan istifade etmek isterdim. Bu maksatla bu ordunun kumandanıyla doğrudan doğruya haberleşmeye giriştim. İstanbul ve Çanakkale civarında bulunan kuvvetlere ümit bağlamıyordum.

Doğuda Azerbaycan ve İran'da bulunan ordularla hiçbir temas ve münâsebetim yoktu; onlar için de henüz bir şey düşünecek halde değildim. Aden (Yemen) kapısını zorlayan Said Paşa alayının varlığını bile hatırlamıyorum. Fakat her şeyden evvel, elim altında bulunan iki ordunun arzu ettiğim tarzda takviyesi hâlinde, bütün felâketlere rağ-

men Türk sesini işittirebileceği kanâatinde idim. Bu yolda işe başladım. Bütün görüşlerimi anlamış, bana her ihtimâle karşı yardım etmeye söz vermiş kişiler vardı. Bu mizaçta olmayanlar da vardı. Onları bir şekilde bertaraf ettim; mesela Menzil Müfettişi Avni Paşa ki, bilâhare Bahriye Nâzırı ve vekâleten Harbiye Nâzırı olmuştur. Ben ve arkadaşlarım, bu esaslı görüş üzerinde çalışırken, İstanbul'dan şu emri aldım:

Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına

Karargâh
2729

İtilaf devletleri ile imzaladığımız ateşkes koşulları aşağıya çıkarılmıştır. Bilindiği gibi her ordunun kendine ait işlerini derhal uygulaması gerekmektedir. Bu konuda lüzum görüldükçe izahât ve talimât verilecektir.

Sadrazam ve Başkumandanlık
Erkân-ı Harbiyesi Reisi
İZZET

Bu emre ilişik ateşkes koşullarını herkes bilmektedir. Onu ben size tekrar etmeye lüzum görmüyorum. Bu ateşkes antlaşmasını baştan sona kadar inceledikten sonra, bende oluşan kanâat şu idi: Devlet-i Âliye-i Osmâniye, bu ateşkes antlaşması ile sadece kendini kayıtsız şartsız düşmanlara teslim etmeyi değil, memleketi istilâsı için düşmanlara yardımı da vadetmiştir. Bu beni hazin düşüncelere sevk etti. İsterdim ki, İstanbul hükümetini biraz aydınlatayım. Bu-

na çalıştığımı zannederim; fakat bu konuda iki muhtelif düşünce ve anlayış belirdi. Ben size bunu anlatmayayım; şimdiye kadar kısmen malum olmuş olan belgeleri aynen sunmayı tercih ederim. O belgeler, benim bu dakika söyleyeceklerimden çok kuvvetlidir. Bu belgeleri okuduğunuz zaman göreceksiniz ki, ben, yapılan ateşkes antlaşmasının sakatlığını gördüm. Bu sakat noktaları düzeltmeye çalışmak gerektiğine inanarak, ilgili makamlara söyledim. Bu ateşkes antlaşması olduğu gibi uygulanırsa, memleketin baştan sona kadar işgal ve istilâya maruz kalacağı kanaatini belirttim. Düşmanların her dediğine başüstüne demenin, bütün Türkiye'ye bu işgalcilerin hâkim olmasına neden olacağı konusunda şüphe edilmemesi gerektiğini ve bir gün Osmanlı kabinesinin düşmanlar tarafından tayin edileceğini anlattım. Bunun için hiç de kehânete lüzum yoktu. Kendini zayıf ve âciz gören insanlar, nisbeten kuvvetli ve azimkâr insanlardan merhamet dilendikleri zaman, mutlaka kendilerine acındıracaklarına inanmak için bilmem ne his ve sıfatta olmalıdırlar?

Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyâseti Celîlesine

Numara Adana'dan
565 3/11/1334

Ateşkes şartlarını içeren emr-i sâmî (sadâret makamından gelen emir)lerini aldım. Her ordunun kendine ait işleri derhal uygulaması emir buyuruluyor. Uygulamaya geçebilmek için, söz konusu şartların genel bazı maddelerinin sorulmasını zorunlu görüyorum. İlgili maddeleri sırasıyla arz edeceğim:

1- Madde 10: Toros tünellerinin galipler tarafından işgali maddesinin açıklanması gerekiyor.

Toros tünelleri denilen tüneller en son açılan iki tünel dir, işgal edilecek yalnız bunlar mıdır? İşgalin mâhiyeti, o kısımdaki hattın işletilmesini de kapsıyor mu? Yoksa koruma önlemlerinden mi ibaret kalacaktır. Büsbütün ayrı bir grup teşkil eden Amanos tünelleri de bu meyanda mıdır? Toros tünellerini tutacak işgal kuvvetlerinin miktarı nedir ve nereden gelecektir?

2- Suriye sınırını, Suriye vilâyetimizin kuzey sınırı saymakla beraber bu hususta başkaca bir görüş ve karar var ise bildirilmesi icab eder. Suriye'de terk ettiğimiz ve bizimle irtibatı olan hiçbir birlik yoktur. Hicaz'da bir kuvve-i seferiyemiz vardır. Onunla telsizle dahi irtibatımız yoktur.

Kilikya bölgesinin, Adana vilâyetinin önemli bir kısmını ihtivâ ettiği malum ise de, sınırı meçhuldür, bunun da açıklanması icab eder.

3- Terhise ilişkin kesin kararların sair icraat ile pek çok alâkası vardır. Şartnamenin 20'nci maddesinde bahsedilen talimât nereden ve ne zaman alınacaktır? Bu hak tamamıyla hükümetimize mi, yoksa galiplere mi aittir?

4- Ateşkes şartlarında, her ordunun kendine ait şartları derhal uygulamaya başlaması emir buyurulduğuna göre, galiplerle ortaklaşa düzenlenmesi gereken işlerde galiplerin müracaatını beklemeksizin, tarafımızdan heyetler gönderilmesiyle ateşkes uygulamasına başlanması mı talep buyurulmaktadır?

Arz olunan maddeler hakkında gerekli bilgi alınıncaya kadar alınması düşünülen tedbirleri aşağıda arz ederim.

1. Yalnız antlaşma heyetleri teşkili.

2. Grup mıntıkasındaki kıyılara konan ve bırakılan torpilleri taramak veya kaldırmak hususunda talep edilecek yardımları ifâ için bir deniz müfrezesinin hazırlanması.

3. Savaş esirleri ve Ermeni esirler ile tutukluların nakline ait hazırlıklar.

4. Kadrosu en genç fertlerden olmak üzere kuvvetli bir alay oluşturulması ve jandarmanın takviyesi.

5. Fazla mal ve askerî malzemenin Toros'un kuzeyine nakli ve hiçbir sûretle tahribâtına meydan vermeyecek tedbirler alınması.

6. Demiryolları işletmesinin, Alman sivil memurların dahi çıkarılacağı göz önüne alınarak yeniden düzenlenmesi, (Grup bu hususta İstanbul'dan fazlasıyla yardım bekler).

7. Terhis edilecek kuvvetlerimize ait teçhizât, silah, cephâne ve diğer araçların toplanma ve saklanmasına ait hazırlıklardan ibârettir.

Yedinci Ordu Kumandanı
MUSTAFA KEMAL

Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına

Harbiye	567
34-1-4/5	1505

C.3611/1334 tarih ve harekât 565.

1- Toros tünellerinin İtilaf kuvvetleri tarafından işgali, yalnız bir muhâfaza mâhiyetini içermektedir. İşletme memuru kontrol altında olarak size âittir. Mütâreke metninde yalnız Toros tünelleri konu edilmektedir. Eğer Amonos tünellerini de işgal etmek isterlerse, mütâreke metninde yalnız Toros söz edildiğinden bahisle Amanos'un işgal edilmemesinde ısrarlarımızı genel karargâha iletiriz. İşgal kuvvetlerinin nereden geleceği ve miktarı İngiliz kumandanı tarafından bildirilir.

2- Suriye'deki garnizonların teslimi maddesi ihtiyaten yazılmış bir maddedir. Herhalde bugün cephede bulunan kıtalar bu hususta kesinlikle söz konusu değildir. Suriye'de terk edilmiş bulunan Hicaz kuvve-i seferiyesine, birinci kuvve-i mürettebeye, Maan çevresindeki birliklere, mütârekenin kendilerine ait maddesi hakkında Yıldırım Grubu Kumandanlığı tarafından emir verilmesi lâzımdır. Bunun için İngiliz telsiz telgrafından istifâde olunur. Bugün cephede bulunan kıtalar, ateşkes antaşmasının beşinci maddesi gereğince yeni askerî konum kararlaştırılıncaya kadar, hâli hazırda bulunduğu hatta kalacaktır. Kilikya sınırı gerekirse bildirilecektir.

3- Terhise, yeni askerî duruma ait kararlar ve 20. maddede bahsedilen talimât size buradan verilecektir.

4- Söz konusu işlerde galiplerin müracaatını beklemek lâzımdır.

5- Alınmasına başlanılan ilk önlemler uygundur.

Başkumandanlık
Erkân-ı Harbiye Reisi
İZZET

Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyâsetine

Pek aceledir. Adana
5/1134

C: 4/5-11-34 tarih 567/1505 numaralı emirnameyi sâmi:

1- Toros tünellerini işgal edecek kuvvetlerin miktarı İngiliz kumandanlığı tarafından bildirilir buyuruluyor. Bu kuvvet meselâ, gerekirse bütün Anadolu'yu hâkimiyetine alacak dahi olsa müsaade edilecek midir?

2- Suriye'deki garnizonların teslimi maddesi ihtiyaten yazılmış bir maddedir, buyurulur. Münâsip cümlelerle cephede bulunan kıtaların bu hususla alâkası olmadığı izah ediliyor. Benim görüşüm, söz konusu maddenin İngilizler tarafından bizi kandırmak için yazdırılmış olduğuna ve yüce hükümetin delegelerinin imza ettikleri mütâreke şartlarının iki tarafca başka başka anlaşıldığına şüphe kalmamıştır. Çünkü aynı maddede, cephede bulunan kıtaların Suriye'de bulunmadığı düşüncesine karşı, İngilizler bu geceki (5/6-11-34) raporla tafsilâtı arzedileceği gibi, Suriye kıtasında bulunuyor diye Yedinci Ordu'nun teslimini teklif etmişlerdir. İcab ederlerse, âcizane maksadım; bu tarihi ismi ve bunun hududunu resmen kabul eden yüce hükümetimizin bu mıntıkayı gösteren İngilizce atlasta, (Kilikya) mıntıkasının doğusunda Suriye kuzey sınırının Maraş kuzeyinden geçtiğini nazara dikkate alıp almadığını anlatmaktı. Çünkü âcizlerine, Adana ismi yerine Kilikya ismi tarihisini koyan İngiliz Hükümetinin, Suriye sınırını da Kilikya kuzey sınırının doğusuna uzatmaktan ibaret kabul ettiğinde şüphe yoktur. Bu zan Irak sınırının, İngiliz kumandanı tarafından Altıncı Ordu'ya gönderilen haritada, Siirt'ten geçtiğinin gösterilmiş olmasıyla da doğru çıkıyor. İngilizlerin birkaç günden beri İskenderiye'ye asker çıkarmaktan ve Halep'te milyonlarca erzak mevcut iken erzak toplamaktan bahsetmeleri de, İskenderun'un Kilikya mıntıkasını gösteren haritada Suriye ve Kilikya sınırları üzerinde bulunuşundandır. Pek ciddi ve samimi olarak arzederim ki, ateşkes şartları meyânında yanlış anlamaları giderecek önlemler alınmadıkça, orduları terhis edecek ve İngilizlerin her dediğine boyun eğecek olursak, İngilizlerin güçlü isteklerinin önüne geçmeye imkân kalmayacaktır.

Yıldırım Orduları Grubu
Kumandanı
MUSTAFA KEMAL

Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına

Numara: Harbiye'den
2735 5/11/34 sonradan

Altıncı Ordu kumandanlığına verilen emrin sûretidir. "Ateşkes antlaşması gereğince, İngiliz Irak ordusu kumandanlığının ne Musul'u işgale, ne de Irak'ı istediği gibi yorumlamaya yetkili olmadığı; İskenderun'un İngilizler tarafından işgaline dair mütâreke metninde bir kayıt bulunmadığı; Mondros'taki Amiral Calthorpe'a yazılmıştı. Adı geçen şahsın ifâdelerine atfen gelen cevapta, Musul ve diğer yerler hakkında bir daha böyle yanlış anlayışlara sebeb olan harekâtta bulunulmaması için İngiliz Orduları kumandanlarına emir verilmesinin hemen hemen Londra'ya bildirildiği haber verilir. Bundan dolayı keyfiyetinin nâzik bir şekilde İngiliz ordusu kumandalarına tebliğiyle, Londra'dan verilecek emri beklemeleri hususunun sağlanması dilenmektedir.

Sadrâzâm ve Başkumandanlık
Erkân-ı Harbiye Reisi
İZZET

Yıldırım Orduları Kumandanlığı

4/11/34 tarihli ve 650 numaralı rapora: Sadâret Konağı 11/34 "sonradan"

Ateşkes hükümlerince İngilizlerin İskenderun'u işgale hak ve yetkileri yoksa da, Halep civarındaki ordularını beslemek için İskenderun'dan yararlanmak istemeleri de haklı

bir istek mâhiyetindedir. Ateşkes antlaşmasında birçok maddeyi değiştirmek vakit alacağından, bize yalnız şifâhen izahât ve teminât verebilen İngiliz delegesinin bu centilmenliğine karşılık bir iyilik olmak ve Yunanistan'ın faaliyet sahasına çıkarılmasını sağlamak ve kolaylaştırmak üzere; İskenderun limanından İngilizlerin erzak vesâire nakliyatı hususunda yararlanmasında ve İskenderun-Halep yolunu tamir edebilmelerine izin verilmesinde, en başta bu ordunun vaziyetince de bir mahzur görmüyorum. Bu limandan ve yoldan yararlanmalarını sağlamakla İskenderun liman ve şehrini kendilerine terk etmiş olmuyoruz. Liman ve şehir, yine bizde kalacak; hükümetin askerî ve idârî kadrosu (?...) her şeyimiz yine yerli yerinde bulunacak. Onlar yalnız limandan ve yoldan, sırf bir misafir sıfâtıyla yararlanacaklardır.

Keyfiyetin yüce tarafınızdan Suriye ordusu kumandanlığına bildirilmesi istenmektedir.

Sadrazam ve Başkumandanlık
Erkân-ı Harbiye Reisi
İZZET

Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyâseti Celîlesine

Adana
6/11/34

No: 579: Erteleyen idam olunur.

Altı saat ara ile alınan biri açık diğeri şifreli 5/11/34 tarihli iki kıta yüce telgrafnamenizin muhteviyâtını ve şifreli olanının da içeriğini uygulamak için duraksamaya ve düşünmeye lüzum gördüğümü itiraf ederim.

İngilizlerin Halep civarındaki ordularını beslemek için İskenderun'dan yararlanmak istemeleri haklı değildir. Çünkü İngilizlerin eline geçmiş bulunan Halep vilâyetinde, Halep'in kendisinde milyonlarca erzak olduktan başka, ateşkes şartnâmesinin 21. maddesine göre, hakikatte Halep'teki İngiliz ordusuna iaşece yardım etmek lâzım gelirse, pek çok erzaka sahip bulunan Kilis ve Antep çevresinden özel hazırlıklar ve önlemlerle erzak satılabilir. Yüce şahsiyetlerinizi temin ederim ki, maksat Halep'teki İngiliz ordusuna iâşe temin etmek olmayıp, İskenderun'u işgal ve İskenderun-Kırıkhan-Katma yoluyla hareket ederek Antakya-Diricemal-Ahterin hattında bulunan Yedinci Ordu'nun dönüş hattını kesmek ve bu orduyu, Altıncı Ordu'ya Musul'da yapıldığı gibi teslimden kaçınılamayacak bir vaziyete sokmaktır.

İngilizlerin Ermeni çetelerini bugün Islâhiye'de faaliyete geçirmiş olmaları da bu zanna kuvvet verecek mâhiyettedir.

İngiliz delegesinin centilmenliğini ve buna karşılık bu tarzda iyilik gösterilmesini idrâk ve takdir nezâketinden uzak bulunduğumu arz ederim.

Yunanistan'ın faaliyet sahasına çıkarılmasını sağlamak için İngilizlerin İskenderun ve İskenderun-Halep yolu üzerinde birleşmelerindeki mantıklı ilişkiyi anlayamadığım gibi, bu hususta müsâmahayı da bilâkis pek sakıncalı görüyorum.

Bundan dolayı keyfiyetin tarafınızdan İngiliz Suriye ordusu kumandanına tebliğine delâleten mâruzum. İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile olursa olsun, asker çıkarmaya teşebbüs edecek İngilizlere ateşle direnilmesini ve Yedinci Ordu'ya, bugün bulunulan hatta gayet zayıf bir ileri karakol tertibâtı bırakarak, büyük kısmının Katma-Islâhiye istikametinde hareketle Kilikya sınırları içerisine girmesini emrettim.

İngilizlerin aldatıcı davranışlarını, teklif ve hareketlerini İngilizlerden ziyâde haklı gösterecek ve buna karşılık iyilik göstermeyi de kapsayacak emirleri güzellikle uygulamaya yaradılışım müsait olmadığından ve halbuki Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyâseti Celîlesinin ictihâdına uygun hareket etmediğim takdirde birçok suçlamalar altında kalmam tabii bulunduğundan, kumandayı hemen teslim etmek üzere yerime tâyin buyuracağınız zâtın süratle emir ve tebliğini özellikle istirhâm ederim.

Yıldırım Ordular Grubu
Kumandanı
MUSTAFA KEMAL

Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına

Harbiye
6/11/34

C. 781 ve 782 şifreye

1- İskenderun'a çıkacaklara karşı tarafımızdan silah kullanılmasının emir verilmiş olması, devletin siyâsetine ve memleketin çıkarlarına kesinlikle aykırı olduğundan, bu yanlış emrin derhal düzeltilmesi tavsiye olunur. Ateşkes şartlarının yanlış yorumlanmasından ve yanlış uygulama ve değişik tabirlerden oluşan zorluklar da görülmüştür. Ateşkes antlaşmasında bu uygunsuz hükümleri kabul ettiren gaflet değil, kesin yenilgimizdir. Devlet mevcut durumun dayattığı siyâsî girişimlerde bulunmakta ve başarı ummaktadır. Şurası samimiyetle ifâde olunur ki, bu nâzik zamanda devletin geleceğine büyük etkisi olan harekât ve münâsebâtın cephede tarafımızdan yerine getirilmesinin fazlasıyla emniyet gerektireceğine şüphe yoktur. Bununla bera-

ber şu anki nâzik durumda, hâlimizin münâkaşa ve ertelemeye tahammülü olmayıp, ordulara tarafımızdan verilen talimâtlara kesin sûrette uyulması zorunludur ve grubun lağvı mümkün değildir. Alıkonulması uygun görülen karargâhla Yedinci Ordu karargâhı unvanı verilenler ve fazla olanlar ilga olunur. Gruptaki müfettişlerin ve diğer şahısların Yedinci Ordu unvanıyla dahi kazanılmış hakları saklı olduğundan, iş zamanında hizmetten kaçınmaları düşünülmemektedir.

Sadrâzâm
Ahmed İzzet

Sadrâzâm Ahmed İzzet Paşa Hazretlerine

Adana'dan
7.11.34

C: Şifreli iki maruzâtıma cevap olan 6.11.34 tarihli şifreye

1- İskenderun'a çıkacaklara karşı silah kullanma hakkında verdiğim ve 5. 11. 34 tarihli gizli emrin özel maddelerini aynen arz ediyorum.

(İngilizlerin muhtelif bahânelerle İskenderun'a asker çıkararak Yedinci Ordu birliklerini zor duruma sokmak istediklerini anlıyorum. Buna meydana vermemek için üçüncü kolordu İskenderun'a kuvvet çıkarılmasını, Yirminci Kolordu için birinci maddede zikredilen harekât sonuçlanıncaya kadar gerekirse ateşle engelleyecektir.) Zikredilen birinci madde ise, Yirminci Kolordu'nun büyük kısmının Katma-Subaşı hattının kuzeyine geçmesine aittir.

de manevî etkisi büyük olan (Yıldırım Orduları Grubu) unvanının Yıldırım Grubu şeklinde korunmasına yüksek müsaadelerinizi istirhâm eylerim.

Mustafa Kemal

Yedinci Ordu Kumandanlığına

8.11.34 No: 24

Bugün Britanya hükümetinden aldığı emre uyarak Amiral Calthorpe, General Allenby tarafından bildirilecek müddet zarfında İskenderun şehrinin teslimini talep ve aksi takdirde adı geçen generalin şehri zorla işgal edeceğini; İskenderun'da kıta kumandanımıza emir ve talimât verilmesini yazıp, bu doğrultuda ateşkes antlaşmasının yedinci, onuncu, on birinci maddeleriyle beyan olunan şehri teslim teklifine hak ve yetkisi olduğu ve savaşa devam noktasında mutlak sûrette âciz bulunduğumuz açık bir hasusken; İskenderun şehri için, güçlükle akdine muvaffak olduğumuz ateşkesin feshedileceği malum olmakla, müracaat gerçekleştiğinde şehrin tahliye ve teslim olunması için gerekli kişilere süratle tebliğ edilmesi gerekir.

İskenderun limanından ve Halep şosasından istifâde edilecekleri teklif edilmiş iken, böyle dehşetli bir cevaba maruz kalmamızın; İskenderun kumandanına İtilaf devletlerinin ilk müracatlarında tarafımızdan sert ve soğuk bir cevap almalarının büyük etkisi olduğu kuvvetle muhtemel olduğundan, gevşeklik göstermemek şartıyla bu aczimizin dikkate alınması ve söz ve hareketlerimizin buna göre olması, memleketin selâmeti için çok gereklidir.

Sadrâzâm ve Başkumandanlık
Erkân-ı Harbiye
Ahmed İZZET

Sadrazam İzzet Paşa Hazretlerine

Adana
8.11.34

İskenderun şehrinin İngilizlere teslimi hakkındaki 8.11.34 tarihli yüce emirleriniz alındı. İskenderun limanından ve Halep şosasından istifâde edebilecekleri hakkındaki İtilaf güçlerinin gerçekleşen ilk müracaatlarına tarafımızdan sert ve soğuk bir cevap verilmiş olduğu hakkındaki, devletlerinin yanlış zanna kapılmalarının sebebi anlaşılmamıştır.

Muhtelif sebep ve bahânelerle, İngilizlerin İskenderun'u işgal için gerçekleşen ilk ve son müracaatlarına, oradaki kumandan tarafından, verdiğimiz talimâta uygun olarak verilen cevap fazlasıyla nâzikâne ve hükümetimizin bize tebliğ eylediği ateşkes şartnâmesi içeriğine ve zât-ı devletlerinin emirlerine tamamen mutâbık olduğu grupça belgelere dayanarak iddia olunur. Bu doğrultuda sert ve soğuk cevap alındığının Britanya hükümetinin delegeleri tarafından dahi söylenmiş olduğuna bir kayıt ve işâret yoktur. Bundan dolayı İngilizlerin dehşetli bulduğumuz en son cevaplarının sebeblerini başka yerde aramak lazımdır ve azar azar bütün memleketi istilâya kadar varacak olan böyle dehşetli cevapların tekrarına şüphe olmadığından, arz ettiğim sebeblerin derin düşüncelerle muhâkeme edilmesinin gereğini sunmayı görev sayarım.

Halep'te bulunan İngiliz kumandanı yararlanmayı talep ettikleri İskenderun-Halep şosasını güvenlik altında bulundurabilmek için birliklerimizin Kilis-Payas hattının kuzeyine alınmasını İngiliz başkumandanlığının İstanbul'a teklif ettiğini ve zaman kaybına yer vermemek üzere Halep-İskenderun şosasının şimdiden keşfine izin verilmesi gereğini bildirmiştir.

Altıncı Ordu kumandanlığının 7.11.34 tarihli raporu da doğal olarak zâtınızın dikkatini çekmiştir. Bu raporun içeriğine göre, İngilizlerin Nusaybin-Cerablus-Halep demiryolunu işgale işâret olan ve İngiliz ordusu başkumandanının, Musul'un derhal terki ve aksi takdirde zorla gireceği hakkındaki teklifi ne şekilde yorumlanacaktır? Görülüyor ki, meselenin tarafımızdan İngiliz delegelerine karşı gerçekleştiği zannolunan soğukluğa bağlanmasına yer yoktur.

Belirttiğim görüşlerdeki amacım âcizâne şudur: Her ne sebeble olursa olsun, İngilizlerle aktedilen ateşkesin imza altına giren kayıtlı şekli, Osmânlı Devleti'nin korunması ve selâmeti için yeterli mana ve mâhiyette değildir. Bahsolunan maddelerin önemli ve geniş manalarının bir an evvel tesbiti lazımdır. Yoksa İngilizlerin tekliflerine bugüne kadar olduğu tarzda karşılık verildiği takdirde, bugün Payas-Kilis hattına kadar olan araziyi isteyen İngilizlerin, yarın Toros'a kadar olan Kilikya mıntıkasının ve daha sonra Konya-İzmir hattının işgali gereği tekliflerinin birbirini takip edeceğine ve netice olarak ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idâresi ve hatta Osmanlı Devleti'nin bakanlar kurulunun Britanya hükümeti tarafından seçilmesi gerektiği gibi tekliflerle karşılaşmak da olmayacak bir şey değildir. Acz ve zaafımızın derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber devletin yapmaya mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de belirlemek gerektiği kanâatini muhâfaza ederdim. Yoksa Almanya ile müttefikken sonuna kadar devam etmek hâlinde büsbütün bozguna uğramaya nazaran; İngilizlerin kendi gayretleriyle elde edeceği neticeyi onlara bizim yardımımızla bahşetmek, tarihte Osmanlılık için ve bilhassa mevcut hükümetimiz için pek kara bir sâhife meydana getirir. Şayet yüce hükümetimizin, İngilizlerle ciddiyet ve samimiyetine güvenilebilecek bir gizli anlaşma yapılmış ve yapılması kuvvetli bir ihtimal ise, bu hususu bil-

mememiz, tabii ki yanlış anlayışlara sevk edebileceğinden; mümkünse bu hususta imâen olsun aydınlatılmayı istirhâm ederim. Vatanın geleceği için endişelenmekten doğan ve samimi olduğuna şüphe edilmemesi gereken işbu düşüncelerimin, münâkaşa mâhiyetinde görülmemesini özellikle ricâ ederim. Bilhassa zâtınızca anlaşıldığına inandığım ve gerekenlere arz ve tebliğini memleket selâmeti gereği kabul ettiğim görüşlerime uymaktan kendimi engellemeye kadir değilim.

* * *

Benim görüşlerim ve bu görüşlerimi belgelendirmek için size bahsettiğim vesîkalar okunduktan sonra, bütün Türk milletini bilhassa Türk aydınlarını vicdânî ve fikrî olarak iyice düşünmeye davet etmek isterim. Hâtırat diye size naklettiğim bu hikâyelerin, zamanımıza kadar bazı kişilerin hâtırat yayınlamak sevdasına benzer bir eğilimden doğmuş olduğunu zannetmezseniz... Eğer ben bu gerçekleri size söylüyorsam ve milletimize tebliğ ediyorsam, elbette bundan büsbütün başka bir maksadım vardır. Bu maksat ne olabilir? Bunu ben burada açıklayamam. Fakat benim tasavvurlarım şudur ki; düşüncelerimi samimî olarak nakleden bu yazılar okunduktan sonra, milletimin kendi kendine vaziyeti anlamak ve muhâkeme etmek için lüzumlu belgelere sahip olacağına şüphe etmem.

Eğer bahsettiğim zihniyette olanların dünyadan ne kadar anlamadıklarını olaylar ispat etmemiş olsaydı, benim bu sözlerimin gerçekliği zor anlaşılabilir diye bir zaman daha beklemeyi gerekli görürdüm Fakat zannediyorum ki, böyle bir gecikmeye benim tarafımdan değil, fakat Türk milleti tarafından da artık hiç lüzum ve ihtiyaç kalmamıştır.

İSTANBUL'A DÖNÜŞ

Atatürk artık İstanbul'a dönmüştür.

—Bir gün İzzet Paşa tarafından makine başına davet olundum. Adı geçen şahıs kabineden istifâ ettiğini bildirdikten sonra, benim İstanbul'da bulunmamın uygun olacağını söyledi. Ben bu imâdan, İstanbul'da buhranlı vaziyetler cereyan ettiğini anlayarak, zaten kumanda ettiğim grup da lağvedilmiş olduğundan, İstanbul'a hareket ettim.

Eğer yanılmıyorsam, İzzet Paşa ile ilk defa, henüz terk etmemiş olduğu Fuad Paşa türbesi karşısındaki Sadâret Konağı'nda görüştük. İzzet Paşa kabineden niçin çekildiklerini izâh etti. Bu nihâyet bir onur meselesiydi.

Ben çekilmiş olmalarını doğru bulmadım; kendisine Sadâret (başbakanlık) verilen Tevfik Paşa kabinesini oluşturmamak ve tekrar İzzet Paşa başkanlığında yeni bir kabine meydana getirmek gerektiğine inandığımı bildirdim. Durum tartışılarak, teklifim kabul edildi. Hatta yeni bir kabine listesi de yapıldı. Esaslı bir noktayı atladım galiba; ben İstanbul'a geldiğim zaman artık savaş kabinesinin önemli kişileri Enver, Talat ve Cemal Paşalar orada değildiler.

Sadâret Konağı'nda verilen karardan sonra, her birimiz bir türlü çalışmaya başladık. İlk hedef kabîneyi düşürmek olduğuna göre, ben derhal Meclis-i Mebusân'la temas aradım. Öteden beri arkadaşım olan mebuslarla (milletvekilleriyle) konuştum. Görüşümü onlara izah ettim ve beni daha büyük mebus kitleleriyle temasa geçirmelerini kendilerinden rica ettim. Bu arkadaşların aracılığıyla, ilk defa olarak sivil kıyâfetle, Fındıklı'daki Meclisi Mebusân binasına gittim.

O günlerde Tevfik Paşa kabinesine güvenoyu söz konusuydu. Ben güvensizlik oyu verilmesi fikrinde idim. İşte Meclis-i Mebusân binasına girdiğim gün, güvenoyu meselesinin Meclis'te oylanacağı gündü. Kanâatimi mümkün olduğu kadar süratle, tanıdığım veya orada bana tanıtılan mebuslara izaha çalışıyordum. Bir kısım mebuslarda şu tereddüt vardı: "Eğer güvensizlik oyu verecek olursak, Meclis'i dağıtacaklardır. Fakat Tevfik Paşa kabinesine güvenoyu verip biraz zaman kazanarak, bu esnada belki faydalı işler görmek mümkün olur."

Ben ise Meclis'in zaten dağıtılacağına inanıyordum ve dağıtacak olan da yeni sadrâzâmdı. Bu kararı uygulamak için tabii ki evvela Meclis'in güvenoyunu alarak sadâret makamını usûlünce işgal etmesi gerekiyordu. Bunu sağladıktan sonra bazı zâtların düşündüğünün aksine, hiçbir zaman ve fırsat vermeksizin Meclis'i dağıtacağına şüphe yoktu. O halde netice madem ki bu olacaktı; kabineye güvensizlik oyu vererek ve bunu tekrarlayarak zaman kazanmak daha yerindeydi. İşte belki bu kazanılacak zaman zarfında tekrar İzzet Paşa başkanlığında bir kabine meydana getirmenin sebeb ve şartlarını hazırlayabilirdik. Meclis salonlarında, koridorlarda, ayak üstü, ani mantıklarla yapılan bu münâkaşalar şöyle bir netice verdi: Mebusların önemli bir kısmı salonlardan birine toplandılar ve beni de oraya davet ederek, genel kurula açıklama yapmamı teklif ettiler. Vaziyeti, içinde bulundukları şartları ve yapılması gereken hareketi, muktedir olduğum kadar kendilerine izâh ettim. Kabineye mutlaka güvensizlik oyu vermelerini tavsiye ettim.

Teklifim orada hazır bulunanlarca kabul olundu ve başarılı olacakları noktasında kesin ümitlerini söyleyerek, bulunduğumuz salondan çıkıp Meclis Başkanı'nın toplantı çağrısına uydular.

Ben bir locada karar neticesini bekliyordum. İsimler okunarak oylar soruldu; tasnif olundu ve netice kürsüden Genel Kurul'a bildirildi. Tevfik Paşa kabinesi çoğunlukla güvene lâyık görülmüştü!

Ne yalan söyleyeyim, biraz hayret ettim. Benim teklifimi kabul ettiklerini söyleyen mebus (milletvekili) adedi küçümsenecek gibi değildi. Bunlar arasında özellikle sözlerinin ve mevkilerinin çok etkili olduğu zannını verenler de vardı. Fakat şüphesiz Meclis'teki psikolojik havanın bir an içinde değişebilecek mâhiyette olduğundan daima uzak kalan benim gibi bir askerin şaşkınlığı normaldir. Bu acayip fikirler ve hislerin hâkim olduğu ortamdan çıkmak için fazla beklemedim. Derhal Osmanlı Meclisi Mebusân sarayını terk ettim. Evime döner dönmez, saraya telefon ederek Vahideddin'den görüşme istedim. Onunla hemen bir görüşme yapmayı faydalı buluyordum.

Maksadım kendisiyle görüşüp, tedbir olarak düşündüklerimi açıkça söylemek ve bu tedbirlerin uygulanmasındaki zorunluluğu izah etmekti. Padişahı düşündüğümüz teşebbüse iknâ edebileceğimi zannediyordum. Görüşme talebi için, vazifesi itibarıyla aracılıkta bulunan Naci beye (Naci Paşa) maksadımı imâ ettim. Naci beyin, bu görüşmenin o gün veya ertesi gün olması için çok çalıştığına eminim. Fakat kafasında gizli bir kararı şeytânî bir şekilde saklayan Vahideddin, saffet ve samimiyet gösteren aldatıcı tavrıyla, önümüzdeki cuma günü selamlıkta hazır bulunmamı ve orada benimle görüşeceğini bildirdi. Cuma gününe çok vardı. Bununla beraber yapılacak başka bir şey de yoktu.

— Cuma selamlığına gittim; namazdan sonra oradaki salona davet eden Vahideddin'le, dışarıda dinleyenler tarafından çok uzun olarak yorumlanmış bir görüşme yaptık. Hakikaten görüşme, zaman itibarıyla çok sürmekle beraber,

fikir alışverişi itibarıyla pek kısa olmuştur. Ben, tahmin edebileceğiniz zemin üzerinde onu aydınlatmak ve uyarmak için giriş yaparken, o çok ustaca bir tarzda benden önce davrandı. Dedi ki:

— Ordunun kumandan ve subayları eminim ki, seni çok severler; onlardan bana bir fenalık gelmeyeceğine teminat verir misin?

Birdenbire böyle bir sorunun maksat ve manasını anlayamadım. Sordum:

— Ordunun aleyhinizde bir harekete giriştiğine dair bilgi ve hisleriniz mi var, efendim?

Gözlerini kapadı, olumlu veya olumsuz cevap vermedi; aynı soruyu tekrar etti. Cevap verdim:

— Gerçi, ben İstanbul'a geleli birkaç gün oldu; buradaki durumu yakından bilmiyorum; fakat ordu komutanları ve subaylarının Zât-ı Şahânenizle karşı karşıya gelmesi için bir sebep olabileceğini zannetmiyorum. Onun için, hiçbir kötülük gelmeyeceği noktasında bana güvenin.

Çok örtülü bir tarzda ilâve etti:

— Yalnız bugünden bahsetmiyorum, bugünden ve yarından.

Son cümle, bende bir şüphe uyandırdı; demek ki, padişahın ileride öyle bir hareket yapma ihtimali vardır ki, ordunun vatansever kumandan ve subayları müteessir olabilirler. Zât-ı Şahâne beni kandırarak, sayemde onlardan emin olmak istiyor; fakat bu düşüncemi kendisine nasıl izah edebilirdim ve böyle bir izahta bulunmak kendim ve maksadım için faydalı olur muydu?

Karşımdaki adam kararını çoktan vermiş görünüyordu; biz ise bu kararın ne olduğunu anlayamayan veya anlamak istemeyen kimselerle temasta kalmış, karşı hiçbir tedbir almaya zaman ve fırsat bulamamış durumda idik. Padi-

şah gözlerini açarken ayağa kalktı ve şu sözlerle görüşmeye son verdi.

— Siz akıllı bir kumandansınız, arkadaşlarınızı aydınlatıp yatıştıracağınızdan eminim.

Çok ümitsiz ve üzgün, fakat üzüntümün gerçek sebebini dahi anlayamamış halde Vahideddin'in salonundan çıktım.

Dışarıda bir saati aşan zamandan beri kapılarda, koridorlarda, şurada burada ayakta bekleyen birçok kişinin, bu uzun görüşmeden bezgin ve yorgun, fakat biraz manidar bakışlarla bana bakmakta olduklarını hissettim. İtiraf edeyim ki, o anda bu bakışların manalarını anlayamamıştım. Ancak bir iki gün sonra artık her sırrı öğrenmiştim. Bu geçen günler zarfında ne olmuştu, onu hepiniz bilirsiniz; Meclis-i Mebusân feshedilmişti!

Sonraları işittim ki, güya o uzun görüşmede Padişah, Meclis-i Mebusân'ı dağıtmak gerektiği hususunda benimle düşüncelerini paylaşmıştır. Ve ben kendisini onaylayarak ordunun aynı fikirde olduğunu söylemiş ve kendimle arkadaşlarım namına ona söz vermişim. Artık böyle dedikodulara önem verecek halde değildim, üzgündüm. İzzet Paşa ve bazı arkadaşlar ile Sadâret konağında verdiğimiz karar çoktan suya düşmüştü.

Şişli'deki evimde yeni durumu düşünüyordum. İstanbul sokakları İtilaf devletlerinin süngülü askerleriyle dolmuştu. Boğaziçi, toplarını sağa sola çeviren düşman zırhlılarıyla, lacivert sularını göstermeyecek kadar örtülüydü. Herkes ancak çok zorunlu ihtiyaçları için evlerinden çıkabiliyor, sokaklarda hatır ve hayâle gelmeyen hakaretlere uğramamak için caddelerin duvar diplerinden, büzülerek, eğilerek ve korkarak yürüyebiliyorlardı. Bütün tedbirlere rağmen yine bin türlü feci saldırı sahneleri eksik olmuyor-

du. Koskoca İstanbul ve koskoca İstanbul'un yüz binlerce halkı, sesleri kısılmış bir hâlde idi.

İstanbul ufuklarında yalnız düşman hakaretleri, düşman bayrak ve süngüleri yükseliyordu.

Şaşılacak şeydir. Artık adi bir mendil gibi ayak altında çiğnenen bu çevrede hâlâ bir saltanat, bir hükümet, bir varlık olduğunu zannedenler vardı.

ATEŞKES

Şimdiye kadar Atatürk'ün ağzından nakletmiş olduğum hâtıraların son kısmında görüldüğü üzere, İzzet Paşa sadrazam olduğu vakit Adana'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın, bilhassa askerî işgallere alabildiğine hak veren maddelerini daha fazla açık hâle getirmek, bu ateşkesin "kayıtsız ve şartsız teslim" karakterini hafifletmek ve bunlar sağlanmadıkça seferberlik hâlindeki orduyu terhis etmemek fikrinde idi. Bundan başka, kabine değişikliği olduğu vakit, kendisinin Harbiye Nâzırlığı'na getirilmesini istemiştir. Sadrâzâm İzzet Paşa, ateşkes şartları hakkındaki eleştirilerini dikkate almadıktan başka, Harbiye Nâzırlığı için, "Barış sonrası refâkatimiz Allah'ın lütfuyla mümkündür!" cevabını verdi.

İskenderun'a asker çıkarılmasını silahla engellemek hakkında emir vermiş olmasından dolayı da, Mustafa Kemal Paşa ile kabine arasında anlaşmazlık çıktı.

Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nâzırlığı'nı niçin istemiş olduğunu şöyle açıklıyor:

— Ben barışın çabuk gelmeyeceğini biliyorum. Barışa kadar çok buhranlı vaziyetler karşısında kalacaktık. İşte bu sıralarda vatana ciddi hizmetlerde bulunabileceğim kanâatinde idim.

İstanbul'a niçin ve nasıl hareket etmiş olduğunu yine kendisinden dinleyelim:

"Bir gün İzzet Paşa beni makine başına çağırdı; kabinenin istifa ettiğini söyleyerek İstanbul'da bulunmamın uygun olacağını söyledi. Ben bundan payitahtta durumun karıştığı manasını çıkardım. Kumanda ettiğim ordular grubu da kaldırılmış olduğu için, İstanbul'a hareket ettim."

İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa ile, Fuad Paşa türbesi karşısındaki konağında buluştu. İzzet Paşa istifa sebeplerini anlattı. Mustafa Kemal Paşa, nihayet bir onur meselesi yüzünden, böyle bir zamanda hükümeti bırakmanın doğru olmadığı fikrinde idi; ona göre sadrazamlık makamına çağrılan Tevfik Paşa kabinesini düşürmek ve yeniden bir İzzet Paşa kabinesi kurulması gerekliydi. Orada bulunanlar bu teklifi kabul ettiler; hatta yeni bir kabine listesi bile yaptılar ve her biri çalışmaya koyuldular.

Mustafa Kemal Paşa, önce eskiden arkadaşlık ettiği bütün mebuslarla, kabineyi nasıl düşürecekleri hakkında konuştu. Bu arkadaşlar, teklif üzerine, kendisini başka mebuslarla da tanıştırmak istediklerinden, ömründe ilk defa, Fındıklı'daki Meclis Sarayı'na gitti. Haftanın tartışma konusu ise, Tevfik Paşa kabinesine o gün güvenoyu istenecek olmasıydı:

— Kanaatim, güvenoyu verilmemesi idi. Eski tanıdığım veya o gün tanıştığım mebuslara bu kanâatimi kabul ettirmeye çalıştım. Bir kısım mebuslar şu fikirde idi: Eğer güvenoyu verilmezse, Meclis dağıtılacaktı; eğer böyle yapılmazsa biraz vakit kazanmak ve bazı faydalı işler görmek mümkün olabilecekti. Ben ise Meclis'in dağıtılacağından şüphe etmiyordum. Yeni sadrâzâmın bunu yapabilmesi için, güvenoyu alması gerekiyordu. Vakit kazanmak için de, bilakis güvenoyu vermemek ve bunda ısrar etmek, arada da yeni bir İzzet Paşa kabinesi kurulma çarelerini aramak daha doğru idi.

Hatta birtakım mebuslar özel bir toplantı yaparak, Mustafa Kemal Paşa ile daha etraflı bir münâkaşada bulundular. Bu yüzden teklifinin kabul edildiğini ve Tevfik Paşa kabinesine güvenoyu verilmeyeceğini sanıyordu. Mebuslar toplantı salonuna girerken, o da locaya çıktı. Herkes oyunu

verdi, tasnif işi bitti ve reis, Tevfik Paşa kabinesinin çoğunlukla kazandığını bildirdi.

Meclis'ten çıkınca, Almanya seyâhatindeki tanışıklığına güvenerek saraya telefon etti. Vahideddin'in kendisini kabul etmesini rica etti. Maksadı padişahla açık konuşmak, tedbir diye düşündüklerini açıkça söylemekti. Bu ricasını bildirecek zât, hocası Naci beydi (Mebus General Naci Eldeniz); kendisine maksadını imâ bile etti:

— Naci beyin o gün veya ertesi gün içinde randevu almaya elinden geldiği kadar çalıştığında şüphe yoktu. Fakat kafasındaki kararını gizleyen Vahideddin, saflıktan gelerek, önümüzdeki cuma selamlığına gelmemi ve benimle orada konuşacağını bildirdi. Cumaya birkaç gün vardı. Beklemekten başka ne yapabilirdim? Cuma günü selamlığa gittim ve görüşme yaptım. Konuşma uzun sürdü. Ancak konuştuklarımız çok kısa idi. Ben sözüme başlangıç ararken, padişah benden önce davrandı ve dedi ki: "Bilirim ki, ordunun subayları ve kumandanları sizi severler. Onlardan bana bir kötülük gelmeyeceğine güvence verebilir misiniz?" Böyle bir sorunun sebebinin ne olduğunu hemen kavrayamadım. "Orduya ait bazı bilgileriniz mi var, efendim?" diye sordum. Gözlerini kapadı, ne evet, ne hayır, dedi, yalnız sorusunu bir daha tekrar etti. "Gerçi", dedim, "Ben İstanbul'a geleli birkaç gün oldu. Buradaki durumu tamamıyla bilmiyorum. Yalnız ordu kumandan ve subaylarında, Zât-ı Şahânenize karşı bir cereyan olması için sebep görmüyorum." Anlaşılmaz bir tavırla ilâve etti: "Yalnız bugünden bahsetmiyorum, bugünden ve yarından." Bu son cümle beni şüpheye düşürdü. Demek Padişah ileride öyle bir hareket yapabilirdi ki, ordunun vatansever kumandan ve subayları bundan müteessir olabilir. Padişahın verilmiş bir kararı var idi. Biz ise bu kararın ne olduğunu bilmeyen veya anlamak istemeyen kimselerle konuşuyorduk. Zât-ı Şahâne gözleri-

ni açarken ayağa kalktı, şu sözlerle görüşmeye son verdi: "Siz akıllı bir kumandansınız. Tecrübesiz arkadaşlarınızı aydınlatacağınızdan eminim."

Meclis feshedilmiştir. Hatta o zamanlar şu rivâyet de çıkarılmış: Padişah bu fesih işi için Mustafa Kemal'e danışmış, o da hem doğru olduğunu söylemiş, hem de ordunun kendi fikrinde olduğunu bildirmiş.

Şişli'deki evine çekildi. İstanbul sokakları İtilâf askerleri ile dolu idi. "Boğaziçi, toplarını sağa sola çeviren düşman zırhlılarından lâcivert suları görünemeyecek kadar örtülü idi." Birçok hisli vatandaş ancak ekmek ve erzak almak için evlerinden çıkabiliyor, onlar da hakaret görmemek için, duvar diplerinden büzülerek ve eğilerek geçiyordu: "Koskoca İstanbul ve şehirde yaşayan yüz binlerce halk adeta sesleri kısılmış halde idi."

Bir gün Akaretler'de anasının evinde iken, kapıyı İtalyan askerlerinin zorlamış olduğunu haber verdiler. Aşağı indi, kim olduğunu haber vererek yukarı çıkmamalarını istedi. Mustafa Kemal'in pek sinirli olduğunu gören subay:

"Biz böyle emir aldık, yerine getirmeye mecburuz!" dedi.

— Size bu emri veren kimdir?

— Kumandanımız!

— Evimden çıkmanız için ne yapayım?

— Kumandanımızdan bir emir getirmelisiniz!

— O halde, dedim bu emri almaya çalışırım. O zamana kadar siz de olduğunuz yerde kalınız.

Subay nâzik davrandı. Evde telefon olmadığı için, Mustafa Kemal bir köşe yukarıda oturan Diyarbekirli Kâzım Paşa'nın apartmanına koştu. İtalyan temsilciliğini aradı, telefona gelen zâta başına geleni anlattı, bir müddet sonra kendisine şu cevabı verdiler: "— Afedersiniz, mutlaka

bir yanlışlık olmalı. Askerlerin başındaki subayı telefona çağırırsanız emir verilecektir." Subay geldi, konuştular ve evi zorlamaktan vazgeçtiler.

Ertesi gün, kendisine Şişli bölgesi İtalyan komutanının arkası yazılarla dolu bir kartını getirdiler. Bu kartta şunlar yazıyormuş:

"Bu eve, kimse tecâvüz edemez."

Birkaç gün sonra, bu sefer İtalyan olmayan bir müfreze eve geliyor. Mustafa Kemal orada yoktur... Kartı göstermişler. Askerlerin başındaki subay, yırtmış ve bütün evi aramış.

— Bütün bunları, ateşkes ile beraber İstanbul'un ne hâle geldiğini gözlerimizde bir daha canlandırmak için anlatıyorum.

HAZIRLIKLAR

Artık Mustafa Kemal, birçok tanıdıklarını ve bildiklerini arayarak, yahut kendini arayanlarla buluşarak, sıkı temaslara girişiyor. Ne saray, ne de hükümetten ümit kalmıştır ve bu gidişle, vatanın hayrına herhangi bir barış elde etmek imkânı da yoktur.

— Eski arkadaşım Fethi beyle (Fethi Okyar) günlerce ve gecelerce dertleştim. Benim evimde veya onun apartmanında konuşuyor ve birbirimize aynı şeyi soruyorduk: Ne yapılabilir? Temas ettiklerim arasında eski İttihatçılardan, yahut İtilafçılardan, işgal kuvvetleri ile beraber çalışanlardan birçok kimseler vardı. Her biri ile tamamen başka türlü görüşüyordum. Bunlar dışında pek samimi ve gizli bir temasım da İsmet beyle olmuştur (İsmet İnönü).

— Bir gün Fethi bey ve dört müşterek arkadaşla birlikte, bir hayâlî münâkaşadan sonra, ihtilâlci bir komite kurmaya karar verdik ve ihtilâlci tedbirler düşünmeye başladık: Padişahı değiştirmek, kabineyi düşürmek, yeni bir hükümet teşkil ederek daha azimli hareketlere başvurmak gibi. Başka bir gün, bizim Şişli'deki evde toplantımız nihayet bulduktan sonra dört kişiden biri dedi ki: "Arkadaşlar, ben çok düşündüm. Namusumla söz veririm ki, sırrınız gizli kalacaktır; fakat komitede çalışmaya devam etmeyeceğim." Hepimiz hayret içinde birbirimize baktık. İçimizden biri: "— Bu ne demek, başarıya ulaşacağımızdan emin mi değilsiniz?" diye sordu. "— Hayır, bunu düşünmedim. Başarılı olacaksınız. Fakat ihtilâlciler başarılı olsalar bile, birçok tehlike karşısındadırlar. Bunu da kabul etmelidirler. İşte o zaman ben ve benim gibiler, sizin kararlarınızı uygulamak

üzere iktidara gelecek yedek adaylar oluruz." Fethi beyle ben gözlerimizle konuştuk. Derhal dedim ki: "Beyefendinin katılmayacağı bir teşebbüs, makul de olmayabilir. Onun için cemiyeti hemen feshetmeliyiz." Böyle yaptık. Kendisi izin alıp gitti... Kalanlar cemiyeti tekrar kurmuş oldular.

Konuşmanın bu kısmında Mustafa Kemal, Fethi beyle eski münâsebetlerinden bahsetti ve şu fıkrayı anlattı:

— Fethi bey, İstanbul'da dâhiliye nâzırı (içişleri bakanı) olmadan önce *Minber* isminde bir gazete çıkardı, belki hatırlarsınız. Sâhibi ve başyazarı o idi. Fikirlerimizi birlikte neşretmek üzere ben de kendisi ile ortak olmuştum. Gazetenin ne derece başarılı olduğunu bilemem. Herhalde benim bu ilk ve son gazeteciliğim başarılı olmamıştır.

Günler geldi, geçti; Mustafa Kemal ve bazı arkadaşları şu kanâate vardılar ki, Vahideddin'i öldürmekle, hükümeti düşürmekle köklü bir neticeye ulaşmaya imkân yoktu. Nihâyet yeni hükümdar ve yeni hükümet de düşman süngüleri karşısında bulunmak vaziyetinden kurtulmuş olmayacaktı:

— Bununla beraber bu temaslarıma da devam ediyordum. İçlerinden bir kısmında saf bir vatanperverlik hissinin coşkunluğundan başka, ne fikir, ne de tedbir kabiliyeti vardı. Bir kısmının hâlâ alçak politikacılık menfâatlerinden başka düşündüğü yoktu. Kendi kendime şu kararı verdim: Uygun bir zaman ve fırsatta İstanbul'dan kaybolmak, basit bir hazırlıkla Anadolu içine girmek, bir müddet isimsiz çalıştıktan sonra, bütün Türk milletine felâketi haber vermek!

— İçimde çok dikkatle gizlediğim bu sırrı vakti gelmedikçe kimseye söylemedim. Böyle bir karar vermemişim gibi, sıradan temaslara devam ettim. Sırdaşlarımdan birini size haber vereyim: Bir gün İsmet beyi (İsmet İnönü) davet ettim. Şişli'deki evimde beni yalnız bulan İsmet bey: "— Yine ne var?" dedi. Soru sorarken, gözlerinin içi yüksek ze-

kâsı ve itimat veren derin neşesi ile gülüyordu. Hatırladığıma göre, İsmet bey o tarihte Barışı Hazırlama Komisyonu'nda askerî uzman olarak bulunmakta idi.

— Ne haber? dedim.

— Tahmin edeceğin gibi.

— Şuradan bana bir Türkiye haritası bulup masaya açar mısın? Üzerinde konuşacağım.

— İsmet bey haritayı bulup açtı. Fazladan daima cebinde taşıdığı pergeli de çıkardı. Şaka yaptım.

— Hernüz pergellik bir şey yok. Biraz pergelsiz görüşelim.

— Ne yapacaksın? diye sordu.

Bu münâsebetle söylemeliyim ki, benim daima en iyi anlaştığım dostlarımdan biri İsmet olmuştur. Onun için bu görüşmenin sebepsiz olmadığına hükmetmişti.

— Meselâ, dedim, hiçbir sıfat ve yetki sâhibi olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtulma çarelerini aramak için en müsait mıntıka ve beni o mıntıkaya götürecek en kolay yol hangisi olabilir?

Yüzüme baktı, tekrar neşeli ve ümitli güldü:

— Karar verdin mi? dedi.

— Şimdilik bundan bahsetmeyelim; bana memleketi, milleti ve orduyu anlayıp bilen, vaziyeti yakından gören, tehlikeden şüphesi olmayan bir arkadaş gibi cevap ver!

İsmet bey masanın kenarındaki sandalyeye ilişti ve derin derin düşünmeye başladı. O sırada ben salonun içinde dolaşıyordum. Bana sesleninceye kadar gezindim. Birdenbire ayağa kalktı, gülerek:

— Yollar çok, mıntıkalar çok! dedi.

Bazı ziyaretçilerin geldiklerini haber verdiler. Haritayı kapamaya vakit kalmadan içeri giren bu tanıdıklarla başka

konularda konuştuk. Bir hayli müddet sonra yine İsmet beyle yalnız kaldık:

— Ne yapacağını bana ne vakit söyleyeceksin?

— Zamanında!

Biraz dudarak ilâve etti:

— Bu dakikada siz de, verilmiş bir kararım varken onu niçin hemen uygulamadığımı düşünürsünüz. Ben de hemen söyleyeyim ki, ağır ve kesin bir kararın doğruluğuna inanmak için durumu her yönüyle düşünmek gerekir. Ağır ve kesin karar uygulanmaya başlandıktan sonra, "Keşke şu tarafını bu tarafını da düşünseydim... Belki bir çıkar yol bulurduk. Yeniden bunca kan dökmeye, bunca can yakmaya ihtiyaç kalmazdı!" gibi tereddütlere yer kalmamalıdır. Böyle bir tereddüt, karar sâhibinin vicdânında kanayan bir nokta olur ve onun yaptığının doğruluğundan da şüpheye düşürür. Bundan başka, beraber çalışacak olanlar, yapılandan başka bir şey yapılmak ihtimali kalmadığına inanmalıdırlar. İşte benim ateşkes sırasında dört-beş ay İstanbul'da kalışım, sırf bunun içindir.

Bu geçirdiğim zamanın bir kısmını da hazırlıklara ayırdım. Tahmin edersiniz ki fikrî hazırlıklar, seferberlikte asker toplarken olduğu gibi davul zurna ile yapılamaz. Fikrî hazırlıklarda alçakgönüllülükle çalışmak, kendini silmek, karşındakinde samimî bir kanâat uyandırmak gerekir.

Fethi bey de yanımda idi. Birçok şeylerden bahsettikten sonra, bana dedi ki: — Burada yabancılarla temastayım. Size ne kadar önem verdiklerini de biliyorum... Mösyö F....., elçilikte sizinle görüşmek istediğini birkaç defa tekrar etti. İster misiniz, sizi bizim evde buluşturayım. Fethi beye doğru döndüm; kabul et, der gibi baktı: "Konuşalım, dedim fakat eğer o istiyorsa..." Davet günü Madam M.....'nin salonundayız. Biraz sonra "— Mösyö F.....!" dediler, içeriye giren zât oturduğum kanapenin salonuna yerleşti. Fransızca görüşüyorduk: "Çoktan beri Türkiye'de yaşayan bir yabancıyım" diye söze başladı; Türklerin, daha doğrusu İttihat ve Terakki'nin idâresini bizzat gördüm. Ne fecîdir efendim, bilirsiniz. Umûmî Harp'te şâhit olduklarımı tekrar etmekten utanırım. Belki de hepsini anlatsam, medeniyet âlemi Türkiye'yi mahveder." "Fakat" dedim, "Siz, benimle görüşmek istemişsiniz; bu hanım ve kocası aracılık ettiler, sizinle konuşmamın faydalı olacağını söylediler, bana bunları söylemek için mi bu görüşmeyi istediniz?" "İttihat ve Terakki'nin cinâyetlerini evvela tasdik etmelisiniz." "Ben İttihat ve Terakki'nin temsilcisi değilim!" Nutkuna devam etti. Canım sıkılmadı değil, fakat bunu mümkün olduğu kadar saklamaya çalıştım: "Evet, İttihat ve Terakki'nin temsilcisi değilim; fakat müsaadenizle söylemeliyim ki, İttihat ve Terakki vatansever bir cemiyet idi. Başlangıcından çok zaman sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum. Cemiyet hiçbir vakit sizin bu aşağılamanızı hak edecek bir mâhiyet almamıştır. Çok kusurları ve yanlışları olabilir. Ama, vatanseverliği münâkaşaların üstündedir." Bu zâtın, bu görüşmeyi niçin istediğini hâlâ anlamadım. Fakat bir küçük hâtıramı ilâve edeyim: Ankara'da bulunduğum sıralarda, bir gün Antalya'ya geldiğini ve Madam M.....'in salonunda kendisinden "Yine görüşelim!" vaadi ile ayrılmış olduğumu hatırlattığını yazdılar. Ne cevap verdiğimi tahmin edersiniz. Yabancılarla bu temaslar, beni tanıdıklarım-

dan birçoğunun düşüncelerinden uzaklaştırmaya yardım etti.

Benim kanâatim o idi ki ve dâima o oldu ki, dünyada insan diye yaşamak isteyenler, insan olmak vasıflarını ve kudretini kendilerinde görmelidirler... Bu uğurda her türlü fedâkârlığa râzı olmalıdırlar. Yoksa hiçbir medenî millet, onları kendi sırasında ve safında görmek istemez.

* * *

İstanbul'u işgal eden İtilâf devletlerinin temsilcileri, politikacıları, hatta askerleri bir noktayı anlamaya çok önem veriyorlardı: Türkiye'de, bütün memlekete nüfûzunu hissettirecek bir teşkilât olmasına ihtimal var mıdır? Böyle bir teşkilât varsa, onun başına geçebilecek şahsiyetler kimler olabilir? İttihat ve Terakki'yi hiç hatırlarından çıkardıkları yoktu.

— Bir gün A... bey, bir İtalyan şahsiyetinin, Fethi bey ve benimle görüşmek arzusunda bulunduğundan bahsetti. Bir İtalyan mimarının evinde buluşacaktık. Teklifi kabul ettik. Bonmarşenin karşısında büyük bir apartman! Çaydayız. Bahsedilen zât hemen söze başladı:

"— Ben Türkiye'nin gerçek dostuyum. Hükümetin âcizliği yüzünden bu memleketin nasıl âkıbetlere sürüklendiğini de görüyorum. Sizin bunları düşünecek ve yeni bir hükümet kurabilecek teşkilât ve adamlarınız var mıdır?"

İttihat ve Terakki fırkasından bahsettiğine, bizi de fırkanın reisleri arasında saydığına şüphe yoktu. Ben ilk defa tanıştığım bu zâtla konuşur olmaktan çekindim. Arkadaşım, belki de bize verilen önemi yanlış çıkarmamak için, kuvvetli olduğumuzu ve kuvvetli arkadaşlarımız da bulunduğunu söyledi:

"— O halde, kendinizi göstermelisiniz?" dedi.

Biraz da imtihana benzeyen bu konuşmadan nasıl bir netice çıkacağını düşünüyordum. O günkü hükümeti biraz daha tenkit ettikten sonra, bize veda etti ve gitti. Herhalde İtalyanların bir başka maksatları olmalı idi. Arkadaşlarla bu maksadın şu olabileceğine hükmettik: Antalya ve havâlisinden başka İzmir ve havâlisine de hakim olmak! Buraları Yunanlılara bırakmamak! Bazı hâdiseler bu kanâatimi güçlendirdi. İtalyan şahsiyeti bizden, fakat Arnavut kökenli bazı kimselerle de temas ediyormuş. Onlara şöyle bir sır da vermiş: "İzmir ve havâlisini Yunanlılara işgal ettireceklerdir. Türkiye şüphesiz bundan memnun olmaz. İtalya da aynı endişededir. Onun için İzmir ve havâlisinde Yunan istilâsına karşı silahlı teşkilât kurmalısınız. Yunanlıları İzmir topraklarına sokmamaya çalışmalısınız. Eğer bunda başarılı olamazsanız, hiç olmazsa dostunuz İtalya'yı tercih etmelisiniz!" Bu iş için İtalya'nın, istenildiği kadar silah ve malzeme vereceği konusunda da güvence veriyormuş. Bu teklifi dinleyenler arasında makul görenler, hatta İtalyan deniz vâsıtaları ile İzmir'e giderek telkinlere başlayanlar bile olmuştur. Yine onlar böyle bir direniş teşkilâtının başına geçebilecek bir kumandan bile bulmuşlar: Ben! Bunu da kendileri ile görüşen zâta söylemişler. "— Bunu yapar mı?" diye sormuş. "— Emin olunuz!", cevabını vermişler. Herhalde beni tavsiye edenler, bu işte yalnız Türk menfâatini düşüneceğimi hesaba katmış olacaklar. Bir gün, arkadaşlarımızdan biri tarafından Beyazıt taraflarında birinin önerilerinden, fakat onları yalnız bir dostluk yardımı şekline sokarak bahsettiler. Hatta o zât ile görüşme gününün tesbit edildiğini de haber verdiler. Güldüm: "Çok safsınız" dedim. "Bununla beraber kendisi ile konuşacağım!" Görüşme saatinde İtalyan şahsiyetinin bürosunda bulunuyordum. Çok terbiyeli ve nâzikti. Evimi basan İtalyan müfrezesini geri çağırmak için temsilcinin nasıl yardım ettiğini anlattım; "Ekselans!" dedi, "Herhalde bir tehlike karşısında elçiliği-

mizin emrinize hazır olduğunu ben de söyleyebilirim." Yıldırımla vurulmuşa döndüm, duyduğum acıyı saklamak için nefesimi güç tuttum. İtalyan vatandaşı mı oluyordum? Dedim ki: "Beni buraya mühim bir şeyden bahsetmek için siz davet etmişsiniz. Bu mühim şeyi dinlemek istiyorum." Bir an durdu, "Ha!" dedi, "Bu görüşmeyi sizin de tanıdığınız arkadaşlarınız istediler. Öyle pek mühim bir mesele söz konusu değildi!". "O halde, fazla rahatsız etmeyeyim!" dedim ve kalktım. Görüyorsunuz, arkadaşlar! Bir millet esârete düşünce, o milletten olan herkes nasıl hiç olur. Ben bu yabancının evinden çıkarken, bütün uşaklarının arkamdan güldüklerini duyar gibi oluyordum. Caddenin kalabalığı arasında kendimi kaybetmeye çalıştım ve beni buraya sürüklemiş olanlara küstüm. Bununla beraber, bu zât, ilk sözünün benim üstündeki tesirini görünce, bana bütün o düşüncelerinden bahsetmemek inceliğini göstermişti.

O sırada İstanbul'da birçok kimseyi tutukladılar. Fethi bey de bunların arasında idi. "Fethi beyi iki defa tuttular. Birincisinden, bilmem nasıl, çabuk kurtuldu; fakat ikincisi biraz uzun sürdü. Galiba bu ikincisinde olacaktı; kendisini görmek istedim. Yaverim, tutukluların polis müdürlüğü içindeki bir dairede bulunduklarını haber verdi. Resmî üniformamı giydim, yaverimi yanıma alarak gittim. Polis Müdürü, Umûmî Harp'te liyâkatsizliği için hayli kötü muâmelede bulunduğum eski bir subaydı. Merdivenlerden çıkarken, kendi ayağımla geldiğim hapishânede kalmak korkusu hatırıma geldi. Belki bir hayırları olur diye, sahanlıklarda rastgeldiğim ve polisi takviye eden genç jandarma subaylarının ellerini sıkıyor ve hatırlarını soruyordum. İçlerinden beni tanıyanlar da vardı. Dam katına çıktık. Etrafıma bakındım, dar bir koridor üstünde karşılıklı ufak odalar! Manzara heybetli idi; sadrâzâmlar, nâzırlar (bakanlar), bütün "önemli adamlar" ve bazı meşhur gazeteciler! Benim de iç-

lerine katıldığımı görünce sevindiler. Her taraftan neşeli, "Buyurun!" sesleri geldi. Sadrâzâm Said Halim Paşa'nın odasına gittik. Başka nâzırlar da geldi: "Ne var, ne oluyor?" diye soruyorlardı. Ne kadar derin düşüncelere daldım. Canımın yandığı şu idi: Bu zâtlar arasında hesaba, imtihana çekilmesi gerekenler vardı. Fakat, hesap soran millet değildi. Bilakis milleti daha ağır bir felâkete sürükleyen insanlardı. Damda Fethi beyle biraz dolaştık, konuştuk.

Ben de o günlerde birtakım takiplere uğrar gibi olduğumu hissettim. İstanbul'da hâlâ ordu kumandanı sıfatı ile bulunuyordum. Ne azledilmiş, ne emekli olmuş, ne de açığa çıkarılmıştım. Resmî bir vaziyette idim. Bir gün Harbiye Nezâreti (Savunma Bakanlığı)'nden bir tezkere geldi: Otomobilimi ve yaverimi almışlar ve ödeneğimi kesmişlerdi. O gün iktidarda bulunanlardan kendi hakkımda böyle bir muâmele beklemiyordum. Bu, henüz ne taraftan geldiği belli olmayan bir baskı idi.

O tarihlerde General Allenby İstanbul'a gelmişti. Bir gün Harbiye Nâzırı'nı ve Erkân-ı Harbiye (Genelkurmay Başkanlığı) İkinci Reisi'ni karşısına alarak, cebinden çıkardığı bir not defterinden bazı şeyler dikte etmek ister. Nâzır ve İkinci Reis konuşmak isterlerse de General Allenby:

"— Görüşmek için değil, bazı arzularımı söylemek için sizleri kabul ettim", cevabını verir:

— İşte bu konuşmalar arasında, Allenby, Altıncı Ordu Kumandanlığı'na benim tayin olunmamı da tavsiye eder. Gideceğim yerin neresi ve alacağım vazifenin ne olduğunu, ne vaziyette kalacağını tabii anlıyordum. Hemen reddettim. Yaver, otomobil ve ödenek meselesi bu hâdiseye bağlı olsa gerektir.

Harbiye Nezâreti'nin muâmelesini harp hizmetlerine ve şerefine bir tecâvüz sayan Mustafa Kemal, bir dilekçe ile bunu protesto etmiştir. Bu dilekçe Maarif Vekilliği (Eği-

tim Bakanlığı) tarafından yayınlanan *Tarih Vesikaları* dergisinde çıktı, sanıyorum. Yalnız Mustafa Kemal bize hâtıralarını anlatırken, bu dilekçenin İsmet bey (İsmet İnönü) tarafından kaleme alınmış olduğunu söylemiştir.

O zamanlar ordu kumandanlarını şu veya bu vesile ile küçük düşürmek bir parola idi. Bu saldırılar nihâyet Mustafa Kemal'e kadar bulaştı, muhâlif gazetelerden birinde bir yazı çıktı. Mustafa Kemal, ordu haysiyetinin daha iyi savunulması gerektiğini Harbiye Nezâreti'ne yazdı. Gariptir ki Harbiye Nezâreti'ne giden bu mektup, Nâzır tarafından yine o gazeteye verilmiştir. Ve gazete sahibi bu sefer kendisi saldırıya uğramış gibi bir sahte tavır takınmıştır:

"Beni Osmanlı mahkemelerine dava etti. Bir gün bir celpnâme aldım. Hakaret zanlısı sıfatı ile bir hafta sonra mahkemeye çağrılıyordum. Yaman çatmıştık. Aklımı başıma topladım, kumandanlık mevkiinde değildim. Siyâsî bir şey de yapamazdım. Hukuk çareleri bulmalı idim. İsterdim ki bu muhâkemede bulunayım; fakat o zamanki İstanbul gazetecilerinin en aşağısı ile karşı karşıya gelmek çok gücüme giden bir şeydi. Bundan başka davanın bazı yüksek politikacılar tarafından hazırlanan bir plan neticesi olduğunu da düşünüyordum. Ne yaparsam yapayım, mutlaka mahkûm olacaktım. Bu vesile ile birçok dertlerimi döksem bile, bunlar mahkeme salonlarının duvarları içinde kalacaktı. Avukat tanıdığım Sadeddin Ferit beyi çağırdım. Kendisine vaziyeti anlattım ve fikrini sordum: "Dava önemlidir" dedi, "mahkûm olmanız ihtimali vardır". "Amma yaptın canım, ben hiç de mahkûm olmak niyetinde değilim!" Maksadımı pek tabii olarak kavrayamayan avukatım cevap verdi: "Elbette... Fakat müsaade ederseniz, davacının vekili ile konuşayım!" "Hayır, müsaade edemem! Ben haklı olduğumu biliyorum. Davacının avukatı ile görüşmeye ne lüzum var? Bu iş yolumun üstüne çıkan bir dikendir. Biraz

daha zamana ihtiyacım var. Davayı lehimde de kazanmanızı istemiyorum. Yalnız bana zaman kazandırabilirsiniz?" "Buna söz verebilirim!" İlâve ettim: "Bu vesîle ile oyalanmak, belki de hürriyetimden mahrum olmak istemem. Siz buna engel olabilirseniz, en büyük iyiliği yapmış olursunuz!" Vekilim bir-iki defa mahkemeye gitti, davayı dağıttı; bana o kadar zaman kazandırdı ki İstanbul'dan çıktığım gün henüz mahkeme bitmiş değildi.

* * *

Şöyle bir soru sorulabilir: Vaktiyle Enver'in muhâlifi tanınmakla beraber, Hürriyet ve İtilafçılar tarafından da bir türlü kendisine güvenilmeyen Mustafa Kemal, niçin başkaları gibi tutulup hapsedilmemiştir? Cevabını hâtıralardan dinleyelim:

"Ateşkes devrinde İzzet Paşa'dan sonra sadârete gelenlerle adeta her gün değişen kabinelerinde nâzırlık vazifesi alanların, hakkımda şöyle bir düşünce beslediklerini zannediyorum: Beni Talat Paşa'nın, Enver Paşa'nın ve genellikle İttihat ve Terakki erkânının muhâlifi sayıyorlardı; bu sebeple taraflarından kazanılabileceğim ve onlara hizmet ederek faydalı olacağım fikrinde idiler. Benimle bu yoldan temas arayan, dostluk kurmaya çalışan nâzırlar olduğunu hatırlarım. Mesela bir aralık Dâhiliye Nezâreti'nde bulunan Mehmed Ali Bey adında bir zât, bir-iki defa Şişli'deki evimde beni ziyâret etti. Bu ziyâretinden memnun kaldığını da arkadaşlarına söylemiş. Bir defa da Bahriye Nâzırı Avni Paşa ile gelerek muhtelif mevzular üzerinde benimle konuştular. Artık adeta ahbap olmuş gibi idik. Bir defa bu zâtlar tarafından "Cercle d'Orient"de bir öğle yemeğine davet olunmuştum. Bununla beraber şunu da sezer gibi idim: Temas ettiklerimin arkadaşları arasında, bana gü-

venmenin doğru olmadığı kanâatinde bulunanlar vardı. Bir gün Avni Paşa, otomobilini göndererek, beni Bahriye Nezâreti'ne davet etti. Hatta evinden sefertası ile gelen öğle yemeğini de beraberce yedik. Bu saf nâzırdan bir şeyler anlayabilmek için, ne düşündüğü, vaziyeti nasıl gördüğü hakkında bazı sorular sordum. Hiçbir şeyden haberi olmadığını, ilk sözlerinden anladığım nâzır; iyi şeyler düşündüklerinden, padişahın himâyesi sayesinde işlerin iyi olacağından, çok kuvvetli bulunduklarından, İngilizlerle anlaşmak üzere olduklarından bahsetti. Tebrik ettim ve çok hoşuma gidecek memnûniyet alâmetleri gösterdim. Aynı Paşa, o vakit Harbiye Nâzırlığı'nda bulunan Şâkir Paşa'nın damadı idi."

Bir aralık ismine ve şahsına çok önem verilen Âyân (Senato) Reisi Ahmed Rıza beyin padişahla çok sıkı temaslarda bulunduğunu ve belki de sadrâzâm olacağını işitiyordum. Kendisi ile münâsebette bulunan bir arkadaş bana aynı haberleri verdi, şunu da ilâve etti: "Ahmed Rıza Bey sizinle gizlice görüşmek arzusundadır!" Fakat göze çarpmamak için, ne onun benim evime gelmesi, ne de benim onun evine gitmem doğru değilmiş. Kendisi haftada birkaç gece âyân dâiresinde kalıyormuş. Bir gece ben oraya gitmeli ve orada konuşmalı imişiz. Bu görüşmeyi kabul ettim. Başkanlık bürosunun üstüne dirseklerini dayayan Ahmed Rıza Bey bana dedi ki: "Gerçi Padişah bana henüz hiçbir işârette bulunmuş değildir. Fakat eğer sadâreti teklif edecek olursa, kabul edip etmemem hakkındaki fikriniz nedir?" İhtimal ki kendisine böyle bir teklif yapılmıştır ve sadâretinin ne tesir yapacağını anlamak istemektedir. Bir soru daha sordu:

"Bugünkü kabineden memnun musunuz?"

"Hayır! Çok âcizdirler, haysiyetsizdirler."

"O halde ilk soruma cevap verir misiniz?"

"Beyefendi!" dedim, "Padişah bugünkü kabineyi beğenmiyorsa, acaba sebepleri nedir? Acaba kabinenin yabancı baskılarına karşı âciz olduğundan ve ciddi tedbirler alamadıklarından mı üzgündür? Sizde ve nâzırlarınızda aksi vasıfları mı arayacaktır? Eğer böyle ise, sadâretinizin hayırlı olacağına şüphe yoktur. Hatta bunun için Padişah üzerinde tesir de yapmalısınız." Biraz da kimlerin böyle bir kabinede nâzırlık alabileceklerine dair konuştuk: "En çok düşünülmesi lazım gelen kuvvettir, ordudur. Gerçi ordumuz mağlup edilmiştir. Fakat ne de olsa geriye kalan kuvvetler, son şerefli kurtuluşa hizmet edecek bir hâle getirilebilir!"

"Askerler içinde çok kıymetli şahsiyetler vardır. Geçenlerde çok memnun kaldım. Mesela Harbiye Nezâretini ona vermek..."

"Çok isâbetli olur" dedim.

İhtimal, Ahmed Rıza beyin bana da söylemek istemediği esaslı düşünceleri vardı. Fakat ne kendisine sadrazamlık verilmiştir; ne de o, eğer düşündükleri varsa onları uygulayabilmiştir.

* * *

"Ben artık son denebilecek bu temaslar ve görüşmelerde bulunurken, İstanbul içinde olumlu çalıştığını bildiğim bir makamdan bahsetmeliyim. Ateşkes kabinelerinin birinde Harbiye Nezâretine geçen Cevad Paşa, fazîletinden ve liyâkatinden emin olduğu Fevzi Paşa'ya (Mareşal Fevzi Çakmak) Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı)'ni teklif etti. Fevzi Paşa'yı ben de eskiden tanırdım. Anafartalar Grubu Kumandanlığı'ndan ayrıldığım vakit yerime onu tayin etmişlerdi. Bir tarihte İkinci Ordu Kumandanlığı'ndan Yedinci Yıldırım Ordusu Kumandanlığı'na geçtiğim zaman da benim yerime yine o fazîlet-

şa'nın, Ankara'ya gelinceye kadar, nasıl ıstıraplara tahammül ettiğini; süngü tehditleri altında bile beni aydınlatacak ve yönlendirecek tedbirler almış olduğunu söylemeliyim.

"Vahideddin kabinelerinde benim için iki zıt fikir olduğunu yukarıda söylemiştim: Biri beni lehlerinde kazanmaya çalışanlar, diğeri, hiçbir sûretle güvenilmemem gerektiğini iddia edenler! Aylarca münâkaşalardan sonra hangi fikir hak kazanmış, bilir misiniz? "Mustafa Kemal'e güvenilemez! Mustafa Kemal, İstanbul'da birtakım olumsuz telkinler, belki hazırlıklar yapıyor. Bu adamı İstanbul'dan uzaklaştırmak lazımdır. Mustafa Kemal'i Anadolu dağlarına atmalı ve orada çürütmeli!" Nihayet bu karar üzerinde mutâbık kalmışlar. Bunu işiten yakın arkadaşlarım beni tebrik ettiler.

Beni İstanbul'dan çıkarmakla ağır bir yükten kurtulacaklarını zannedenler, makul bir sebep aramakla meşgul idiler. Nihayet bu sebep, işgal kuvvetleri subaylarının raporları ile dolu bir dosya hâlinde ellerine geldi.

Bir gün Harbiye Nâzırı rahmetli Şâkir Paşa, beni makamına davet etti. Bürosunun karşısına oturdum. Bir tek kelime söylemeksizin bana dosyayı uzattı: "Bunu okur musunuz?" dedi. Dosyayı baştan nihâyete kadar gözden geçirdim. Özeti şu idi: "Samsun ve çevresinde birçok Rum köyü Türkler tarafından her gün saldırıya uğramaktadır. Osmanlı hükümeti bu vahşî saldırıların önüne geçememektedir. Bu bölgenin emniyet ve huzurunu temin etmek insanlık nâmına borcumuzdur." Raporlar, İstanbul hükümetine verilirken bir de protesto ilâve edilmişti: "Bu saldırıları engellemek gerekir. Eğer siz âciz iseniz, vazifeyi biz üstümüze alacağız!" Dosyayı okuduktan sonra Harbiye Nâzırı'nın yüzüne baktım. "Emriniz Paşam!" dedim. "Bu böyle midir, zannedersiniz?" "Zannetmiyorum, fakat bir şeyler olması ihtimali vardır." Bunun üzerine asıl konuya geçti:

"İşte, dedi, böyle midir, değil midir; evvela bunu meydana çıkarmak için oralara bir zâtın gidip incelemelerde bulunması lâzımdır. Ben Sadrâzâm Paşa ile (Damat Ferid Paşa) görüştüm. Sizi uygun gördük. Oraya gidesiniz ve meselenin mâhiyetini anlayasınız."

"Memnûniyetle giderim. Ancak ben oraya, Türkler Rumlara zulmediyor mu, etmiyor mu, yalnız bunu anlamak için mi gideceğim; vazifem bu mudur?"

"Evet!" dedi, "konuştuğumuz budur."

"Pekâlâ, yalnız müsaade buyurursanız, memuriyetime bir şekil vermek lazım! Sizi üzmeyeyim, arzu ederseniz Erkân-ı Harbiye Reisi'nizle görüşerek bunu tespit edelim!"

"Hay hay!" dedi.

* * *

Nâzırlık makamından çıkarak, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'yı aradım. Yerinde yoktu. Yirmi günden beri hasta olduğu için gelmemekte olduğunu söylediler. Merak ettim. Acaba yeni bir rahatsızlığı mı vardı? Çok sonra anladığıma göre mesele şu idi: Suriye fâtihi General Allenby İstanbul'a geleceği zaman, Harbiye Nâzırı, Fevzi Paşa'yı çağırmış ve karşılamaya gitmesini istemiş. Fevzi Paşa: "Ben bunu yapamam!" demiş. "Yapmak lâzımdır!" cevabını alınca da: "Hastayım, evime gidiyorum!" demiş. O günden beri de çıkmamış.

Dâirede İkinci Reis Diyarbakırlı Kâzım Paşa ile karşılaştım. Kendisine, Nâzır Paşa'nın bana verdiği vazîfeden bahsettim: "Bilginiz var mı?" "Hayır!" dedi. "İşte ben sana haber veriyorum!" dedikten sonra, "Kapıları kapattırır mısın?" dedim. Kâzım Paşa gülerek yüzüme baktı: "Ne oluyoruz?" Kâzım Paşa ile açık konuşarak bütün düşündüklerimi anlattım: "Her ne sebep ve maksatla, beni İstanbul'dan

uzaklaştırmak için vesîle aramışlar ve bu memuriyeti bulmuşlar. Hemen kabul ettim. Ben zaten şu veya bu sûretle Anadolu'ya geçmek fırsatı arıyordum. Mademki onlar teklif ettiler, fırsattan mümkün olduğu kadar istifâde etmeliyiz!" Kâzım Paşa: "Nasıl?" dedi. Cevabı beklemeksizin ilâve etti: "Ha.. Zaten ordu müfettişlikleri meselesi var. Sen o taraflara Ordu Müfettişi unvanı ile gidebilirsin!" "Unvanın önemi yok" dedim, "Yalnız şimdi Harbiye Nâzırı ile konuş, benden ne istiyorlar, tesbit et; üst tarafını kendimiz yaparız." Kâzım Paşa, Harbiye Nâzırı'nı gördü; kendisinden aldığı direktif şu idi: "Maksat Samsun çevresinde Rumlara saldıran Türkleri cezalandırmak, sonra Anadolu'da birtakım millî teşekküller beliriyormuş, onları da ortadan kaldırmak! Mustafa Kemal'i bunun için yolluyoruz. Kendisine Sadrâzâm Paşa ile beraber yetki belgesi vereceğiz!" Kâzım Paşa bürosuna dönerek bana bunları izah etti: "Çok güzel!" dedim ve kapıların iyi kapalı olup olmadığına baktım: "Yalnızız!" dedi. "Onlar ne istiyorlarsa fazlasını ilâve ederek bir talimatnâme kaleme alınız, yalnız bir iki noktayı ben not ettireyim!" "Peki!" dedi. Benim ehemmiyet verdiğim, yetki meselesi idi. Mümkün olduğu kadar Anadolu'nun her tarafına emir verebilmeliydim. İstediğim bir madde; Samsun'dan başlayarak kuvvetlerin bulunduğu bütün şark vilâyetleri vâlilerine doğrudan doğruya emir verebilmekti. Bir başka madde; bu mıntıka ile herhangi bir temasta bulunan askerî ve idârî makamlara bildirilerde bulunabilmemdi. Kâzım Paşa'ya dedim ki: "Onların arzularını bir araya topla, fakat sonuna bu iki maddeyi ilâve et!" Kâzım Paşa yüzüme baktı: "Bir şey mi yapacaksın?" "Kulağını bana doğru uzat!" dedim... "Evet. Bir şey yapacağım. Bu maddeler olsa da olmasa da yapacağım?" Kâzım Paşa güldü: "Vazifemizdir, çalışacağız!"

"Dediğim gibi yazdığı talimatnâmeyi okudu. Sonra beni bırakarak, müsveddeyi Harbiye Nâzırı'na göstermek

üzere oradan çıktı. Az bir süre geçer geçmez, Kâzım Paşa, Sadrazam Paşa'nın talimatnâmeyi imzalamayacağını söyledi. Şâkir Paşa da imza koymaktan çekinmiş; ancak, bu rahmetlide vicdânî bir seziş olsa gerekti ki "İmza edemem!" sözünden sonra:

"Mührümü basarım!" demiş. "Mührünü basıyor mu?" dedim. "Evet, hattâ bana mührünü verdi ve bas dedi!" "O halde talimatnâmeye, Mustafa Kemal Paşa gerekli gördükçe doğrudan doğruya Sadrazam Paşa ile haberleşir, kaydını da ilâve edelim." "Çok iyi ama, Şâkir Paşa'ya okuduğum müsveddede bu kayıt yoktu." Bununla beraber Kâzım Paşa böyle bir madde de ilâve ederek talimatnâme temize çekildi, Şâkir Paşa'nın makam mühürü basıldı. İki nüsha idi, birini cebime koydum. Ötekini de Kâzım Paşa'ya vererek: "Sen de bunu dosyanda saklarsın!" dedim. Lâtifeli bir gülüşle:

"Paşam, beni torbaya mı sokuyorsun?" dedi. "Hayır, hayır! Sana şimdi yalnız teşekkür ediyorum. Bir gün bunu hatırlarız!"(1)

---

(1) Bu talimâtın, *Tarih Vesikaları* dergisinde çıkan sûreti şudur: "Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne ait vazîfeler yalnız askerî olmayıp, müfettişliğin ihtivâ ettiği mıntıka dâhilinde aynı zamanda da mülkîdir.

1- İşbu ortak görevler şunlardır:

A) Mıntıkada iç asayişin iâde ve istikrarı ve bu asayişsizliğin çıkış nedenlerinin tesbiti.

B) Mıntıkada ötede beride dağınık bir halde mevcûdiyetinden bahsedilen silah ve cephanenin bir an evvel toplattırılarak, münasip depolara toplanması ve muhâfaza altına alınması.

C) Muhtelif mahallerde birtakım şûrâların mevcut olduğu; bunların asker toplamakta bulunduğu tesbit edilmiş olup; bunlar gayr-i resmî bir sûrette olup da asker topluyor, silâh dağıtıyor ve ordu ile de münâsebette bulunuyorlarsa; bunlar kesinlikle yasaklanmalı ve bu şekilde oluşturulan şûralar da lağv edilmeli.

2- Bunun için:

A) İki fırkalı olan üçüncü ve dört fırkalı olan on beşinci kolordular (müfettişlik emrine) verilmiştir. İş bu kolordular harekât ve asayiş hususlarında doğrudan

"Müfettişlik meselesinin Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye (Genelkurmay Başkanlığı) İkinci Başkanı tarafından hatırlatıldığını söylemiştim. Sonradan öğrendiğim bazı şeyleri de ilâve edeyim: Fevzi Paşa'nın İttihatçı olduğundan şüphe eden hükümet, kendisini makamından uzaklaştırmak için, galiba Birinci Ordu Müfettişliği'ni teklif etmişler. Halbuki başka bir yerde söylediğim sebeplerle, Fevzi Paşa'nın Erkân-ı Harbiye Reisliği'nde kalması lazımdı. İstifa teklifini kabul etmemekte ısrar etmiştir. Gene o sıralarda Mersinli Cemal Paşa, Konya'da oluşturulan bir müfettişliğe tayin olunduğu için, benim de yeni vazifemi almam tabii ve kolay olmuştur: Samsun'da Rumlara baskı yapan Türkleri yatıştırmak üzere Anadolu'ya gönderilmek istenen Mustafa Kemal, böylece bütün Doğu vilâyetleri için Ordu Müfettişliği yetkisini üstlenmiştir.

---

doğruya (müfettişlikle) ve genel kuvvetlerin özlük işleri vesaire gibi hususlarda eskisi gibi Harbiye Nezâreti'yle haberleşeceklerdir. Fırka veyahut mıntıka kumandanlığı veya özel bir vazifeye tayin edilecek subayların tayin veya tebdilleri (müfettişliğin muvâfakat ve talebiyle) olacaktır. Bununla beraber sair hususlarda lüzum ve menfaat görerek (müfettişliğin verdiği) talimatı kolordu kumandanlıkları aynen uygulayacaklardır. Bilhassa sağlıkla ilgili durumlar çok önemlidir. Bu zemindeki incelemelerin ve icraatların ahaliyi de içine alması gerekir.

B) Müfettişlik mıntıkası Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilâyetleriyle Erzincan ve Canik (Samsun ve çevresi) müstakil livalarını (liva: mülkî idarede ilçe ile il arasında bir derece) kapsadığından, müfettişliğin yukarıda sayılan vazifeleri yerine getirmesi için vereceği bütün talimâtı işbu vâlilerle mutasarrıflar doğrudan doğruya ifâ edeceklerdir.

3) Müfettişlik sınırlarına komşu vilâyet ve müstakil vilâyetler (Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara, Kastamonu vilâyetleri) ile kolordu kumandanlıkları da müfettişliğin görevi sırasında re'sen vaki olacak müracaatlarını nazar-ı dikkate alacaklardır.

4) Müfettişliğin askerî hususlara ait mercii Harbiye Nezâreti olmakla beraber, sâir konular için ilgili bakanlıklarla haberleşecek ve işbu haberleşmeden Harbiye Nezâretine de haber verecektir.

Harbiye Nâzırı
Mehmed Şâkir bin
Numan Tâhir

"Ne âlâ şey... Ben o gün bütün bunları bilmiyordum. Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamış ki, kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duydum, tarif edemem. Bakanlıktan çıkarken, heyecanımdan dudaklarımı ısırdığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önünde geniş bir âlem, kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibi idim."

ORDU MÜFETTİŞİ

Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, artık kurmay kadrosunu oluşturmak yolundadır. İkinci başkanla konuştuğu sırada, yanına alacağı kişileri kendisinin seçeceğini söylemiştir. Kurmay kadrosunda şu isimleri görüyoruz: Reis Miralay Kâzım Bey (rahmetli General Kâzım Dirik), kurmay subay Husrev Bey (eski Berlin Büyükelçisi Husrev Gerede), Arif Bey (milletvekili idi, sonradan suikastçılarla beraber idam edilmiştir), doktor İbrahim Tali Bey (milletvekili), doktor Refik Bey (rahmetli başbakan, doktor Refik Saydam)... Başkaları ile beraber kurmay kadro yirmi, yirmi beş kişiye ulaştı. Merkezi Sivas'ta bulunan 3. Kolordu'nun kumandanı Salahaddin Bey, Konya'ya tayin edildiğinden; onun yerine de Miralay Refet Bey'i (milletvekili general Refet beyle) seçti. Bu muâmeleler olurken, bir yandan da yol hazırlığı yapmakta, özel ve resmî ziyâretlerde bulunmakta idi. Harbiye Nâzırı, 9'uncu Ordu Müfettişi sıfatıyla, kendisini Sadrazam Paşa'ya bizzat takdim etmek istedi:

"Sadâret (başbakanlık) makamında altın gözlüklü, bakışları sevinçten parlayan Damat Ferîd bana çok iltifat etti. İtimadının ne kadar derin olduğunu ima eder sözler sarfetti." Veda ederken: "Her arzunuzu doğrudan doğruya bana yazabilirsiniz, derhal yapılacağından emin olunuz!" diyordu. Bunun çok faydalı olacağını söyleyerek, derin teşekkürlerimi tekrar ettim. Sadâret makamından çıktık. Şâkir Paşa ile holde yürürken bana dedi ki: "İster misiniz, Dâhiliye Nâzırı Mehmed Ali Bey ile sizi konuşturayım?" "Çok münasip olur, efendim. Vazifemin o makamla alâkası vardır." Mehmed Ali Bey'i daha önce tanımış olduğumu söy-

lemedim. Dâhiliye Nâzırlığı (İçişleri Bakanlığı) bürosunda, Şâkir Paşa, pek iyi bir düzenleme yapmış olmaktan dolayı adeta sevinerek, Mehmed Ali Bey'in yüzüne baktı; beni gösterip: "Samsun'daki olayı araştırmakla görevli Mustafa Kemal Paşa!" diye takdim etti. Mehmed Ali Bey de sevinç alâmetleri göstererek, elimi tuttu. Şâkir Paşa'ya dedi ki: "Sizi tebrik ederim, çok isâbetli bir seçimde bulundunuz; ben zaten Paşa'yı tanıyıp takdir etmiştim. Kanaatimize siz de katılmış olduğunuz için bahtiyarım." Oturduk. Mehmed Ali Bey, Dâhiliye'ye ait işlerde bana her kolaylığı yapacağından, doğrudan doğruya haberleşeceğimizden bahsetti. Pek samimi ayrıldık.

Şimdi size gizli bir buluşmadan bahsedeyim: Süleymaniye sokaklarından birinde hoş bir ev... Buraya vakitsiz ve teklifsiz gitmiştim. Kim olduğumuzu bilmeksizin bizi evin içinde gören hizmetçi kız: "Ne istiyorsunuz? Beyefendi hazır değil!' diyordu. Kızcağıza: "Hele bizi misafir odasına al, bir taraftan beyefendi de hazır olur!" dedim. Odaya girdik. Hizmetçi kıza fazla bir şey söylemeye lüzum kalmadan, ev sahibi beyefendi güler yüzü ile içeri girdi: "Ne haber... Ne haber... Bu ne baskın?" Kimdi, tahmin ediyor musunuz? İsmet bey! (İsmet İnönü). "Vaktim dar, sana hikâyeyi kısaca söyleyeyim, dedim" ve her şeyi anlattım: "Ben yerleşinceye kadar sen de bana yardım edeceksin ve iş başladığı vakit yanıma geleceksin!" Veda etmek üzere ayağa kalktım, ellerimi tuttu: "Biraz daha konuşsaydık" dedi. İstanbul'da kaldığım süre içerisinde, benimle mümkün olduğu kadar az alâkalı görünmesini de rica ettim."

"Fethi Bey'i öteki tutuklularla beraber Bekirağa bölüğüne nakletmişlerdi. Bir-iki defa da yanlarına gitmiştim. Tekrar ziyaret ederek bu müjdeyi vermek istedim. Önce hapishâne müdürünün odasına girdim. Müdür beni hürmetle karşıladı ve ben oturduktan sonra ayakta durdu: "Oturunuz

Ali bey!" dedim. Bu Ali bey, Buğlan geldiği garbinde, kumandanının kendisini aydınlatmamış olmasından dolayı bana yanlış bilgi verdiği için açığa çıkardığım 20'nci alay kumandanı idi. Kabahatin onun olmadığını sonradan anlamıştım. Şimdi karşımda duran ve arkadaşları nezâreti altında bulunduran o idi. Harpte açığa çıkarılmış olmasından dolayı ona güveniyorlardı. Namuslu insanları savunmak borcumuzdur. Ali bey müstesna bir asker olmayabilirdi; fakat cephelerde fedakârlık etmiş olanlardandı. Ehliyetsiz bir kumandanın kurbanı, hakka razı olacak kadar da temiz kalpli idi. Artık söyleyebilirim. Son ziyâretimde, hapishâne müdürü sıfatı ile bana dedi ki:

"Paşam haber aldık, Anadolu'ya gidiyormuşsunuz. Ne vakit emrederseniz, tutuklulardan istediklerinizi yanıma alarak size geleceğim." Ayağa kalktım, Ali beyin elinden tuttum: "Bana başarımın ilk müjdelerini veriyorsunuz, teşekkür ederim" dedim. Bütün koğuşta serbestçe dolaşmak istediğim için, benimle beraber gelmemesini söyledim.

"Önce Fethi beyi gördüm. Bir köşeye çekildik. Durumu anlattım. Sonra koğuşları dolaştık. Bazılarında birbirleri üstüne yığılmış insanlar, sıkışık karyolalar... İçlerinden biri üstüme atıldı, boynuma sarılarak: "Görüyor musun Kemal, ne haldeyiz?" dedi: Husrev Sami! Bazı büyükleri odalarında vakit öldürmek için oyun oynar buldum. Sırdaşlarımızla, Ali beyle tertip yapmak mümkün olacağını konuştuk. Veda ettim.

* * *

— Yunanlılar İzmir'e asker çıkarmazdan biraz önce, galiba Mayıs'ın 14'üncü günü, Sadrazam Damat Ferîd Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evine akşam yemeğine davetli idim. Belirlenen saatte gittim. Benden başka henüz kimse yoktu.

Kısa birkaç kelimeden sonra uzunca bir durgunluk devam etti: Kendisinde Harbiye Nâzırı ile beraber gördüğüm zamanki samimiyetten eser yoktu. Benimle yalnız kalmaktan sıkılıyor gibi idi. Bir aralık saatine baktı: "Acaba nerede kaldı?"

"Birini mi bekliyordunuz, efendim?" "Evet, Cevad Paşa hazretleri gelecekti." Gene sessizlik... Biraz sonra Cevad Paşa salona girdi. Hemen üçümüz beraber yemek salonuna geçtik. Sofrada çatal ve tabak tıkırtılarından başka ses yok. Üçümüz de susuyoruz. İçimden gelen sorulara kendi kendime içimden cevap vermeye çalışıyordum. Her halde benimle konuşacak bazı şeyleri olmalı idi. Belki de çok önemli meseleler vardır, sofradan sonraya saklıyordur, diyordum. Yemeğin sonuna yaklaşmıştık. Sadrazam Paşa kısa bir cümlesi ile beni kuruntularımdan kurtardı. Cevad Paşa'ya ve bana bakarak: "Yemekten sonra biraz görüşelim" dedi; "Emir buyurursunuz!"

Ortasında genişçe bir masa bulunan çok dar, fakat hoş bir salondayız. Daha ayakta iken Sadrazam dedi ki: "Bir harita getirsek de Müfettiş Paşa onun üzerinde açıklama yapsa..." Kipert'in atlası geldi, Anadolu paftasını bulduk. Sadrazam Paşa'ya baktım. "Ne yönlerden açıklama yapmamı buyurursunuz?" dedim. "Mesela, dedi, Samsun ve havalisinde ne yapacaksınız?" Kelimeler adeta ağzımdan dökülmeye başladı: "Efendim, dedim; İngiliz raporlarına göre Samsun ve havalisinde bazı karışıklıklar varmış... Biraz abartıdır, zannediyorum. Ne de olsa bunlar basit şeyler... Yerinde yapacağımız inceleme ile hallederiz. Şimdiden isabetli bir şey söyleyememekten korkarım." Cevad Paşa'ya döndü: "Siz ne dersiniz?" Cevad Paşa çok doğal bir tavırla: "Öyledir efendim! Bu gibi işler yerinde hallolunur." Kanâat getirmemiş görünen Sadrazam'ın kafasında daha büyük bir endişe, sual şekli arıyordu. Derken biraz heyecanlı

bir sesle sordu: "Pekâlâ, siz bana harita üzerinde nerelere kadar kumanda edeceksiniz, gösterir misiniz?" Vesveseye düştüğü noktayı hemen anlamıştım:

"Efendim, henüz ben de pek iyi bilmiyorum, belki... Takrîben... (Kipert'in küçük haritasına elimi koyarak) ihtimal şu kadar ufak bir parça..." diye bazı vilâyetleri gösterdim ve manalı bir tarzda Cevat Paşa'nın yüzüne baktım. Ben haritadan elimi kaldırırken, o da ilâve etti: "Efendim, dedi. Paşa tabii o mıntıkadaki kuvvete kumanda edecek... Zaten nerede kuvvet kaldı ki!.." Sözünü tamamlarken, vaziyetin hiç de önemli olmadığını anlatmak istermiş gibi, masadan uzaklaşır gibi oldu. İçimden Cevat Paşa'ya teşekkür ediyordum. Her birimiz birer koltuğa çekildik ve kahvelerimizi içmeye başladık. Damat Paşa ferahlamış gibi idi: "Ne vakit hareket edeceksiniz?" "Ne vakit emir buyurulursa... Ben hazırım, arzu ederseniz yarın veya öbür gün." "Zât-ı Şahâneyi (padişâhı) ziyaret ettiniz mi? "Hayır efendim!" "Ziyâret etmeden mi gideceksiniz?" "İrâde buyrulmadı." "Ben irâde-i seniyeyi (padişâhın emrini) tebliğ ediyorum, yarın kendilerini ziyâret ediniz!" "Peki efendim!"

"Sadrazamın konağından çıktıktan sonra, Cevat Paşa ile kol kola, karanlıkta, Nişantaşı Caddesi'nden Teşvikiye'ye doğru sık adımlarla ilerliyorduk. Cevat Paşa samimi bir lisanla bana sordu: "Bir şey mi yapacaksın Kemal?" "Evet Paşam, bir şey yapacağım!" "Allah muvaffak etsin!" "Mutlaka muvaffak olacağız!"

Birbirimizden ayrıldık.

* * *

9'uncu Ordu Müfettişliği'nin hareketini geciktirmek için artık bir sebep kalmamıştı. Bütün muâmeleler bitmiş, hazırlıklar tamamlanmıştı. Müfettişlik karargâhını Sam-

sun'a nakledecek vapur, 16 Mayıs günü Galata Rıhtımı'nda sabahtan akşama kadar hareket emri bekleyecekti. Mustafa Kemal, vedâ etmek üzere Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı)'ne gitti.

"Reislik bürosundayım. Fevzi Paşa'nın yerine Cevad Paşa tayin olunmuştur. Tam o gün Fevzi Paşa'dan görevini teslim alacakmış. Bu sûretle her ikisi ile buluşmuş oluyorum. Cevad Paşa makamındadır, biz Fevzi Paşa ile karşısındayız. Bir olay daha anlatayım: Fevzi Paşa'yı niçin çekip uzaklaştırmak istediklerini söylemiştim. Görevinden ayırmaya karar vermek için daha ciddi bir sebep ortaya çıkmış. Sebep şu: İzmir'e çıkmaya hazırlanan Yunanlılar adalara asker yığmaya başlamışlar. Erkân-ı Harbiye'ye raporlar geldikçe, Fevzi Paşa, böyle bir tecâvüze ateşle karşı koymak gerektiğini Harbiye Nâzırı imzası ile tebliğ ediyormuş. Nihayet bir gün Harbiye Nâzırı Şâkir Paşa, İzmir kumandanı tarafından telgrafhaneye çağrılmış. O zamana kadar bu gibi davetlere Fevzi Paşa ile birlikte giderken, o gün Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'ne haber vermemiş. Haberleşme başlamış. Belki iyi hatırlayamam, fakat Erkân-ı Harbiye dosyalarında vesikaların olması gerekiyor, kumandan demiş ki: "Amiral Calthorpe, ateşkes şartlarına göre İzmir'e çıkıp Kadifekale'yi işgal edeceğim, diyor; ne buyurursunuz?" Şâkir Paşa, imzası ile, ateşkes şartlarına uyulmak gerektiğini yazmış. Kumandan şifreli bir telgrafla şunu ilâve etmiş: "Ondan sonra Yunanlılar İzmir'e çıkacakmış, buna ne dersiniz?" Harbiye Nâzırı: "Böyle şey olur mu? Hayâl ediyorsun, vehmediyorsun!" cevabını vermiş. Haberleşmenin sonuna doğru Fevzi Paşa'yı da telgrafhâneye çağırmışlar. Kendisine bahsettiğim telgraflaşmaların dosyasını vermişler. Harbiye Nâzırı'nın talimâtı ile, Fevzi Paşa'nın ilk verdiği emirler tezat hâlinde idi. Fevzi Paşa'nın yerinde kalmasına ihtimal yoktu. Fakat onun yerine

reisliğe gelen Cevad Paşa da nihayet Fevzi Paşa'nın yolunda yürüyecek bir şahsiyet idi.

"Masa üstünde bir harita vardı. Fevzi Paşa'nın gözlerinden, yüzünden ve tavrından çok dalgın olduğunu anlıyordum. Cevad Paşa'nın ne düşündüğünü de bir gece evvelki Sadâret konağındaki buluşmamızdan biliyordum." Fevzi Paşa'ya dedim ki: "Paşam vaziyeti nasıl değerlendiriyorsunuz?" Gök gürler gibi bağırarak: "Anlamıyorum ki efendim..." dedi. (Ve sağ elinin şehâdet parmağı ile haritada İstanbul noktasını göstererek) "Buradaki rahatımızı fedâ etmemek için koskoca memleketi veriyoruz, bu ne akıldır?" İçimden sevindim ve daha ferahladım. Cevad Paşa da: "Öyle oluyor!" der gibi bakıyordu. Hatırımda iyi kaldıysa, arkadaşlara şunları söyledim: "Hakîkat sizin dedikleriniz ve düşündüklerinizdir. Ben bunu ispat etmek için Anadolu'ya gidiyorum. Aramızda uzun görüşmelere lüzum olmadığını da görüyorum. Yalnız sizlerden bir şey bekliyorum: Bana yardım edeceksiniz." "Tabii... Evet." Cevad Paşa'ya döndüm:

"Bilhassa siz paşam. Asıl yetki makamında şimdi siz bulunuyorsunuz. Beraber yürüyebilecek miyiz?" "Elbette." "O halde ilk iş olarak, Ulukışla taraflarında bulunurken, trenle nakillerine izin verilmeyen Yirminci Kolordu'nun yürüyerek Ankara'ya hareket etmelerini emir buyurunuz!" Önündeki bloknota işaret etti: "Emir vereceğim..." dedi. "Sonra sizinle şahsen haberleşebilmek üzere özel bir şifre isterim." "Şimdi!" dedi, zile bastı, lâzım gelenlere söyleyerek bana bunu da temin etti. Burada ilâve edeyim: Aldatıcı vaatlerle Anadolu'dan İstanbul'a çağrıldığım vakit, hakikî sebebi bu şifre ile Cevad Paşa'dan sormuş ve işgal kuvvetleri kumandanlığı tarafından bunda ısrar edilmekte olduğunu öğrenmiştim. Arkadaşlara veda ederek ayrıldım.

"Başka ziyaretlerde de bulunmam gerekiyordu. Harbiye Nâzırı'nı, Sadrazam'ı, Dâhiliye Nâzırı'nı aradım. Hiçbi-

ri makamında yoktu. Toplantı hâlinde imişler. En kestirmesi Bâbıâlî'ye gidip kendilerine haber vermekti. Beni Sadâret bekleme salonuna aldılar. Benim geldiğimi duyan bazı nâzırların da heyecanla salona geldiklerini görerek, biraz şaşırdım. Mehmed Ali Bey beni meraktan kurtardı: "Allah Allah, ne küstahlık!... İşittiniz mi efendim, Yunanlılar İzmir'e çıkıyor..." Bu sözleri Bahriye Nâzırı teyid etti: "Ya... dedim, bu da mı oldu?" "Evet!..." Ben memleketin başına neler geleceğini tahmin etmemiş değildim; fakat kimseye anlatamamıştım. Nâzırların telâşı karşısında ağlamak mı, gülmek mi lâzımdı? Kendimi zor tutuyordum. Fakat bu emrivâki karşısında ben "Allah Allah..." demekten başka bir şey düşünmeyen bu nâzırlara ibretle bakıyordum. İtidalden ayrılmamaya pek dikkat ederek: "Ne yapmayı tasavvur ediyorsunuz?" diye sordum. "Protesto edeceğiz!" cevabını verdiler. "Bu lâzımdır, doğrudur. Ancak böyle bir protesto ile Yunanlıların İzmir'den geri çekileceklerine veya İngilizlerin onları geri çekeceklerine ihtimal veriyor musunuz?" Yüzüme baktılar: "Fakat, başka ne yapabiliriz?" "Belki de daha kesin tedbirler düşünülebilir."

"Mesela.. ne gibi?" O zaman bir ses, eğer yanlış hatırımda kalmamışsa, Mehmed Ali Bey'in sesi cevap verdi: "Öyle hareketlere kalkarsak bize ne yaparlar, bilir misiniz?" Bu şartlar altında gerçek fikrimi açıklayamazdım. Avni Paşa'nın elini tuttum: "Bizi Anadolu'ya götürecek vapur hazırdır, değil mi?" "Çoktan hazırlık yapmıştım, Bandırma vapuru emrinizdedir," "Doğrudan doğruya vapur kaptanına emir verebilir miyim?" "Hay hay!..." dedi. Yaverime seslendim, "Paşa hazretlerinin bir emirleri var, not ediniz." Yaverim kurşun kalemi ile Bandırma kaptanına bir emir yazdı, imza edilmek üzere Avni Paşa'ya uzattı.

"Damat Ferîd kabinesini bu perişanlık içinde bırakarak Zât-ı Şahâne'yi ziyâret etmek üzere Bâbıâlî'den ayrıldım."

PADİŞAH'LA SON GÖRÜŞME

Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonunda Vahideddin'le adeta diz dize denecek kadar yakın oturduk. Sağında, dirseğini dayamış olduğu bir masa ve üstünde bir kitap var. Salonun Boğaziçi'ne doğru açılan penceresinden gördüğümüz manzara şu: Birbirine paralel hatlar üzerinde düşman zırhlıları! Bordalarındaki toplar sanki Yıldız Sarayı'na doğrulmuş! Manzarayı görmek için oturduğumuz yerlerden başlarımızı sağa sola çevirmek yeterli idi. Vahideddin hiç unutmayacağım şu sözlerle konuşmaya başladı: "Paşa paşa! Şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir (elini demin bahsettiğim kitabın üstüne bastı ve ilâve etti), tarihe geçmiştir." O zaman bunun bir tarih kitabı olduğunu anladım. Dikkatle ve sessiz bir şekilde dinliyordum:

"Bunları unutun!" dedi. "Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa devleti kurtarabilirsin!" Bu son sözlerden hayrete düştüm. Acaba Vahideddin benimle samimi mi konuşuyor? O Vahideddin ki yabancı hükümetlerin yüzüncü derece âletleri ile temas arayarak devletini ve saltanatını kurtarmaya çalışıyordu, bütün yaptıklarından pişman mı idi? Aldatıldığını mı anlamıştı? Fakat böyle bir tahmin ile başka bahislere girişmeyi tehlikeli gördüm. Kendisine basit cevaplar verdim: "Hakkımdaki teveccüh ve itimada teşekkürlerimi arz ederim. Elimden gelen hizmette kusur etmeyeceğime güvenebilirsiniz." Söylerken, kafamdaki muammayı da halletmeye uğraşıyordum. Çok iyi anladığım, veliahtlığında, padişahlığında bütün his ve fikirlerini, temâyüllerini, sahtekârlıklarını tanıdığım adamdan nasıl yüksek ve asil bir hareket bekleyebilirdim? "Memleketi kurtarmak la-

zımdır, istersem bunu yapabilirmişim." Kısaca hemen hükmümü verdim. Vahideddin demek istiyordu ki: Hiçbir kuvvetimiz yoktur. Tek dayanağımız İstanbul'a hâkim olanların siyâsetine uymaktır. Benim memuriyetim, onların şikâyet ettikleri meseleleri halletmektir. Eğer onları memnun edebilirsem, memleketi ve halkı bu siyâsetin doğru olduğuna inandırabilirsem ve bu siyasete karşı gelen Türkleri yatıştırırsam, Vahideddin'in arzularını yerine getirmiş olacaktım. "Merak buyurmayın efendimiz!" dedim. Demek istediklerinizi anladım. Emriniz olursa hemen hareket edeceğim ve bana emir buyurduklarınızı bir an unutmayacağım." "Muvaffak ol!" hitâb-ı şahânesine mazhar olduktan sonra, huzurundan çıktım. Naci Paşa, Padişah'ın yaveri, fakat benim de hocamdı; derhal benimle buluştu. Elinde, ufak kutu içinde bir şey tutuyordu. "Zât-ı Şahânenin ufak bir hâtırası..." dedi. Kapağının üzerine Vahideddin'in isminin baş harfleri işlenmiş bir saatti. "Peki, teşekkür ederim," dedim. Yaverim aldı.

Sonra, sanki Yıldız Sarayı'ndan çıktığımızı ve hareket etmek üzere olduğumuzu gizlemek, saklamak ister gibi bir ihtiyatla, ayaklarımızın patırtısını işittirmekten korkarak saraydan uzaklaştık.

Artık Şişli'deki evi bırakmak üzereyiz. Bandırma vapuru Galata rıhtımında hazır, bildiğimiz bu! Karargâhımızdan olanlar belirlenen saatte rıhtımda toplanmış olacaklardı. Otomobil kapımın önünde idi. Evdeki vedaları bitirmiştim. Tam o sırada gelerek beni büroma götüren bir dostum, aldığı bir habere göre benim ya hareketime müsaade edilmeyeceğini, yahut vapurun Karadeniz'de batırılacağını söyledi. Yıldırımla vurulmuşa döndüm. Daha sonra vaktiyle uzun müddet yanımda çalışan bir kurmay subay da gelerek, maiyetinde çalıştığı bir Damat'tan aynı şeyleri öğrendiğini bildirdi. Bir an yalnız kaldım ve düşündüm. Bu dakikada düşmanların elinde idim. Bana her istediklerini ya-

pamazlar mıydı? Beynimden bir şimşek geçti: Tutabilirler, sürebilirler, fakat öldürmek! Bunun için beni Karadeniz'in coşkun dalgaları arasında yakalamak lazımdır. Bu ihtimal mantıkî idi. Ancak artık benim için yakalanmak, hapsolmak, sürülmek, düşündüklerimi yapmaktan men edilmek, hepsi ölmekle aynı idi. Hemen karar verdim, otomobile atlayarak Galata rıhtımına geldim. Baktım ki rıhtıma yanaşmış olacağını sandığım vapur, uzaklardadır. Sandallarla vapura gittik. Kaptana yola çıkmak için emir verdimse de Kızkulesi açıklarında kontrole tabi tutulduk. Birkaç yabancı subay ve asker bizi yoklayacaklardı. Kontrol uzayıp gitti. Gelip gidildiğine göre acaba bunlarla şehirdekiler arasında bir haberleşme mi vardı? Maksat beni tevkif etmekse, bütün bu şeylere lüzum yoktu, sıkılıyordum. Bir kararsızlık da olabilir, diye düşündüm. Bundan istifâde edebilmek için kaptana hareket hazırlıklarını çabuklaştırmasını söyledim.

Yirmi yedi yıllık ihtiyar kaptan demir aldırmaya başladı. Ben kaptan yerinde idim. Subay ve askerler dışarı çıktılar. Hareket ettik. Karadeniz boğazından çıkarken, kaptana tehlikeli ihtimalleri anlattım. Cevap verdi: "Ne aksi!" dedi, "Bu denizi pek iyi tanımam, pusulamız da biraz bozuk..." Mümkün olduğu kadar kıyıları takip etmesini tavsiye ettim. Çünkü bundan sonra benim tek istediğim, Anadolu'nun bir kara parçasına ayak basmaktan ibaretti.

Sahili takip ede ede evvela Sinop'a geldik. Kasabaya çıktım. Oradakilerle görüşerek, Samsun'a kolaylıkla gidebilecek yol olup olmadığını soruşturdum. Maalesef yokmuş! Çok zorluk çekecek ve günlerce yollarda kalacaktık. Bilmem nedendir, Samsun'a bir an evvel ayak basmak için o kadar acele ediyordum ki zaman kaybetmektense tehlikeye göğüs germeyi tercih ettim.

Tekrar Bandırma vapuruna bindik. Aynı şekilde seyâhat ederek, nihayet Samsun Limanı'na vardık!"

{ kutupyıldızı kitaplığı }
954